

ANALECTA ARCHAEOLOGICA RESSOVIENSIA

RZESZÓW 2014

VOLUME 9

STONE AGE
ARCHAEOLOGY

Institute of Archaeology
Rzeszów University

FUNDACJA RZESZOWSKIEGO OŚRODKA
ARCHAEOLOGICZNEGO

A N A L E C T A
ARCHAEOLOGICA
RESSOVIENSIA

STONE AGE ARCHAEOLOGY

Archeologia epoki kamienia

FUNDACJA RZESZOWSKIEGO OŚRODKA ARCHEOLOGICZNEGO
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY RZESZÓW UNIVERSITY

A N A L E C T A
ARCHAEOLOGICA
RESSOVIENSIA

VOLUME 9

STONE AGE ARCHAEOLOGY

Archeologia epoki kamienia

Rzeszów 2014

Editor

Andrzej Rozwalka
a.rozwalka@interia.pl

Editorial Secretary

Magdalena Rzucek
magda@archeologia.rzeszow.pl

Volume editor

Sławomir Kadrow

Editorial Council

Sylwester Czopek, Eduard Droberjar, Michał Parczewski,
Aleksandr Sytnyk, Alexandra Krenn-Leeb

Volume reviewers

Anna Zakościelna – Institute of Archaeology, Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, Poland
Jerzy Libera – Institute of Archaeology, Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, Poland
Elżbieta Haduch – Department of Anthropology, Institute of Zoology, Jagiellonian University in Kraków, Poland
Dariusz Wojakowski – Faculty of Humanities, University of Science and Technology in Kraków, Poland
Mikołaj Kryvaltsevich – Institute of History, National Academy of Sciences, Minsk, Belarus
Oleksandr Diachenko – Institute of Archaeology, Ukrainian National Academy of Sciences, Kyiv, Ukraine

English proofreading

Leszek Gardela

Photo on the cover

Macrolithic stone implements of Danubian Culture origin: Ernestowo.
After Gackowski, Białowarczuk 2014, 169, fig. 6

Cover Design

Piotr Wiślocki (Mitel)

ISSN 2084-4409

Typesetting and Printing

Mitel

FUNDACJA

Abstracts of articles from *Analecta Archaeologica Ressoviensia* are published
in the Central European Journal of Social Sciences and Humanities

Editor's Address

Institute of Archaeology Rzeszów University
Moniuszki 10 Street, 35-015 Rzeszów, Poland
e-mail: iarch@univ.rzeszow.pl
Home page: www.archeologia.rzeszow.pl

Contents / Spis treści

Editor's note / Od Redakcji	7/8
--	-----

Articles / Artykuły

Katarzyna Piątkowska

Co-evolution of the upper limbs of early hominids and the origins of stonecraft	11
--	----

Koewolucja kończyn górnych wczesnych hominidów i początków obróbki kamienia	51
--	----

Aleksandra Kuczyńska-Zonik

Gravettian Ceramic Firing Techniques in Central and Eastern Europe	79
--	----

Technologia wypalania ceramiki w kulturze graweckiej na terenie Europy Środkowej i Wschodniej	89
--	----

Seweryn Rzepecki

Two water wells of the LBK culture from the north part of the site of Kruszyn 3/10, Włocławek commune	95
--	----

Dwie studnie kultury ceramiki wstęgowej rytej z północnej części stanowiska Kruszyń 3/10, gm. Włocławek	116
--	-----

Joanna Nowak

Stone artefacts made of amphibolite from the settlement of the Lin- ear Band Pottery culture at the site 22 in Świlcza (com. Świlcza), in the context of the settlement network in the area of Rzeszów	123
--	-----

Kamienne zabytki z amfibolitu z osady kultury ceramiki wstęgowej rytej na stanowisku 22 w Świlczy (gm. Świlcza), w kontekście sieci osadniczej w rejonie Rzeszowa	145
---	-----

Andrzej Gackowski and Marcin Białowarczuk

Settlement of Danubian cultures in the area of Świecie Plateau	155
--	-----

Osadnictwo kultur naddunajskich na Wysoczyźnie Świeckiej	194
--	-----

Stanisław Wilk

An elite burial from the Copper Age: Grave 8 at the cemetery of the Lublin-Volhynian culture at Site 2 in Książnica, the Świętokrzy- skie province	209
--	-----

Elitarny pochówek z epoki miedzi - grób nr 8 z cmentarzyska kultury lubelsko-wołyńskiej na stan. 2 w Książnicach, woj. świętokrzyskie	244
---	-----

Anita Szczepanek

An anthropological analysis of a skeleton from the Lublin-Wołyń culture grave in Książnice, site 2, the commune of Pacanów, Świętokrzyskie voivodeship	259
--	-----

Analiza antropologiczna szkieletu z grobu kultury lubelsko-wołyńskiej z Książnic, st. 2, gm. Pacanów woj. świętokrzyskie	261
--	-----

Danuta Makowicz-Poliszot

Animal bone material from Lublin-Volhynia Grave 8 at Site 2 in Książnice, the Pacanów commune, Świętokrzyskie voivodeship	263
---	-----

Zwierzęcy materiał kostny z grobu 8 kultury lubelsko-wołyńskiej ze stanowiska 2 w Książnicach, gm. Pacanów, woj. świętokrzyskie	266
---	-----

Natalya Skakun, Vera Terekhina and Elena Tsvek

The main stages of the history of research of the western area of the Trypillian culture	267
--	-----

Główne etapy historii badań zachodniego obszaru kultury trypolskiej	288
---	-----

Weronika Skrzyniecka

The problem of horse domestication. Selected issues	299
---	-----

Problematyka domestykacji konia. Wybrane zagadnienia	315
--	-----

Magdalena H. Rusek

The development of society. The Maya state in the Pre-Classic period (1800 BC – 200 AD)	327
---	-----

Rozwój społeczeństwa na przykładzie państwa Majów w okresie preklasyczny (1800 p.n.e. – 200 n.e.)	358
---	-----

Chronicle / Kronika

Halyna Panakhyd

"Thirty years have passed ...". Jubilee Rzeszów Archaeological Conference	385
---	-----

„Trzydzieści lat minęło...”. Jubileuszowa Rzeszowska Konferencja Archeologiczna	397
---	-----

Editor's note

It is my pleasure to invite you to explore the content of the 9th volume of *Analecta Archaeologica Ressoviensia* entitled *Stone Age Archaeology*. It contains exciting articles devoted to a broad spectrum of topics within the field of Stone Age research covering a vast geographical area spanning from Poland and Eastern Europe to Central America.

Let me remind you that this is yet another thematic volume of *Analecta Archaeologica Ressoviensia*. These were initiated with the publication of the fourth volume of our journal entitled *Things, Sources and Interpretations* which focused specifically on archaeological theory. The fifth volume of AAR was entitled "Young Archaeology" and contained papers written by a new generation of Polish archaeologists. Volume six *Space-Power-Religion* included interdisciplinary articles which resulted from archaeological-sociological seminars held in Rzeszów and Kraków. Volume seven was devoted to *Archaeology in a Town. A Town in Archaeology* and contained studies related to urban archaeology. Volume eight concentrated on *Funerary Archaeology* and the interpretation of past burials in the light of archaeology and philosophy. We plan to continue publishing further thematic volumes in the coming years.

Sławomir Kadrow

Od Redakcji

Mam przyjemność oddać do rąk czytelników-archeologów dziewiąty już tom *Analecta Archaeologica Ressoviensia*. Jest to następny z serii tematycznych tomów naszego rocznika. Nosi on tytuł *Archeologia epoki kamienia* i jest poświęcony prezentacji artykułów poruszających różną tematykę. Ich wspólnym mianownikiem jest poruszanie się w rozległych ramach czasowych epoki kamienia naszego kraju, Europy Wschodniej a nawet odległych obszarów Środkowej Ameryki. Przypomnijmy, że tom 4 (*Rzeczy, źródła, interpretacje*) poświęcony był zagadnieniom teoretycznym. Tom 5 (*Młoda archeologia*) zawierał teksty archeologów najmłodszej generacji. Tom 6 (*Przestrzeń – Władza – Religia*) gromadził interdyscyplinarne teksty, będące pokłosiem rzeszowsko-krakowskich seminariów archeologiczno-socjologicznych. W tomie 7 (*Archeologia w mieście. Miasto w archeologii*) opublikowano artykuły koncentrujące się na problematyce archeologii miasta, a tom 8 (*Archeologia funeralna*) wybranym aspektem badań i interpretacji pochówków, łącznie z ich filozoficznymi aspektami. W nadchodzących latach planujemy publikację kolejnych tomów tematycznych.

Sławomir Kadrow

ARTICLES / ARTYKUŁY

Stanisław Wilk*

An elite burial from the Copper Age: Grave 8 at the cemetery of the Lublin-Volhynian culture at Site 2 in Książnice, Świętokrzyskie Province

ABSTRACT

Wilk S. 2014. An elite burial from the Copper Age: Grave 8 at the cemetery of the Lublin-Volhynian culture at Site 2 in Książnice, Świętokrzyskie Province. *Analecta Archaeologica Ressoiviensia* 9, 209–258

The paper describes an inhumation burial (Grave 8) discovered at the cemetery of the Lublin-Volhynian culture at Site 2 in Książnice, Świętokrzyskie Province, in August 2008.

A skeleton of an *adultus* woman, lying in a flexed position on the left side, with the skull directed towards the south, was discovered at the depth of 55–60 cm in a partly destroyed rectangular burial pit. The unusually rich grave goods consisted of ten ornaments made from copper wire (two necklaces with spectacle-shaped pendants, two bracelets, two earrings and two rings), a chocolate flint retouched blade and a blade, as well as fragments of two clay vessels: a pear-shaped amphora and a pear-shaped goblet.

The analysed burial is a perfect example of changes taking place in the social structure of the younger Danubian cultures at the turn of the 5th and the 4th millennia BC. It shows that the elite controlling trade exchange and the distribution of prestige objects in the Lublin-Volhynian culture included also women of high social standing.

Key words: Lublin-Volhynian culture, Copper Age, funeral rites, copper artefacts, Książnice

Received: 07.07.2014; Revised: 17.07.2014; Accepted: 08.12.2014

1. Introduction

Site 2 in Książnice, Pacanów commune, lies at the summit of a loess-covered elevation at the eastern edge of the Pińczów Hummock (the Archaeological Map of Poland, AZP, 95–67, 100). To the west, the elevation is washed by a small nameless flow forming a distinct valley; to the north, the land descends gradually towards the Kraków-Sandomierz road (Fig. 1). The site was discovered by Jan Machnik and Leszek Gajewski in 1955. In 1993, surface survey was conducted within the village of Książnice by Andrzej and Barbara Matoga, who submitted an AZP documentation card of the site.

Ten excavation seasons (2001/2002, 2003–2006, 2008, 2010–2013) carried out by the author have uncovered a multicultural complex of

* Muzeum Karkonoskie w Jeleniej Górze, Jana Matejki st. 28, 58-500 Jelenia Góra, Poland; archeowolf@wp.pl

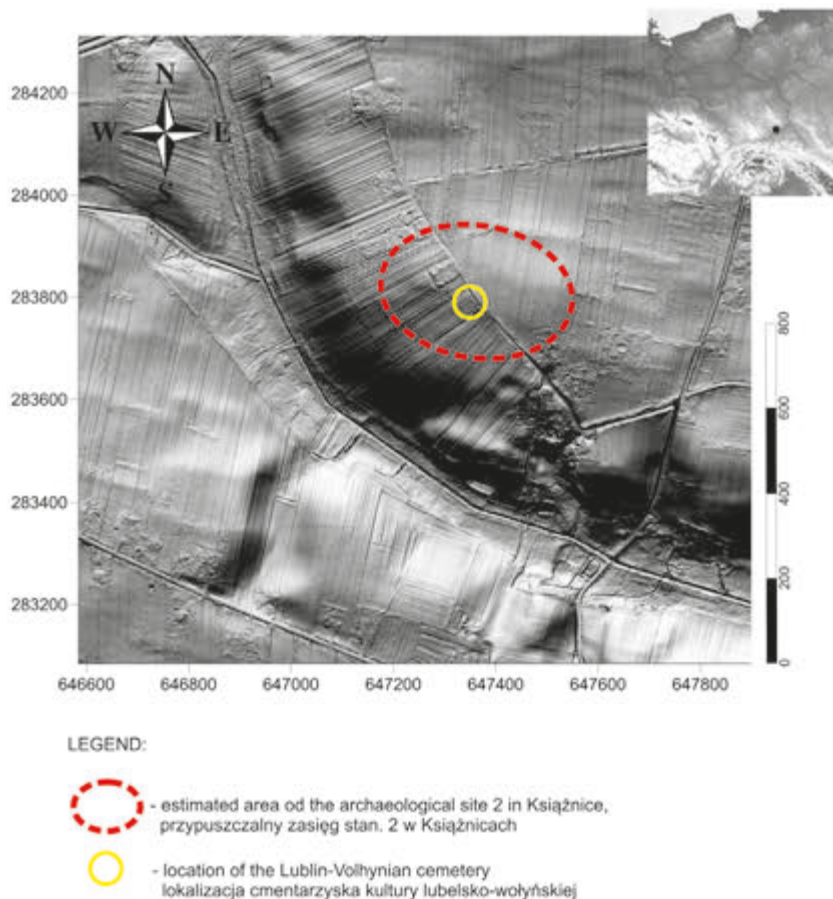

Fig. 1. Location of the Lublin-Volhynian Culture cemetery at site 2 in Książnice, Świętokrzyskie Province

Ryc. 1. Lokalizacja cmentarzyska kultury lubelsko-wołyńskiej na stan. 2 w Książnicach, woj. świętokrzyskie

Eneolithic and early Bronze settlements and cemeteries, consisting of a Lublin-Volhynian cemetery (Fig. 2), a Funnel Beaker settlement, a Złota culture cemetery, a settlement containing mixed Globular Amphorae and Złota culture materials, a Corded Ware necropolis, a cemetery and a settlement with a ditch of the Mierzanowice culture.

The paper analyses an inhumation burial (Grave 8) of the Lublin-Volhynian culture (hereafter LVC). The excavations in summer 2008 were funded from the resources allocated for Priority IV by the Ministry of Culture and National Heritage in co-operation with the Marian Mazur Foundation of Human Development “Galileo”.

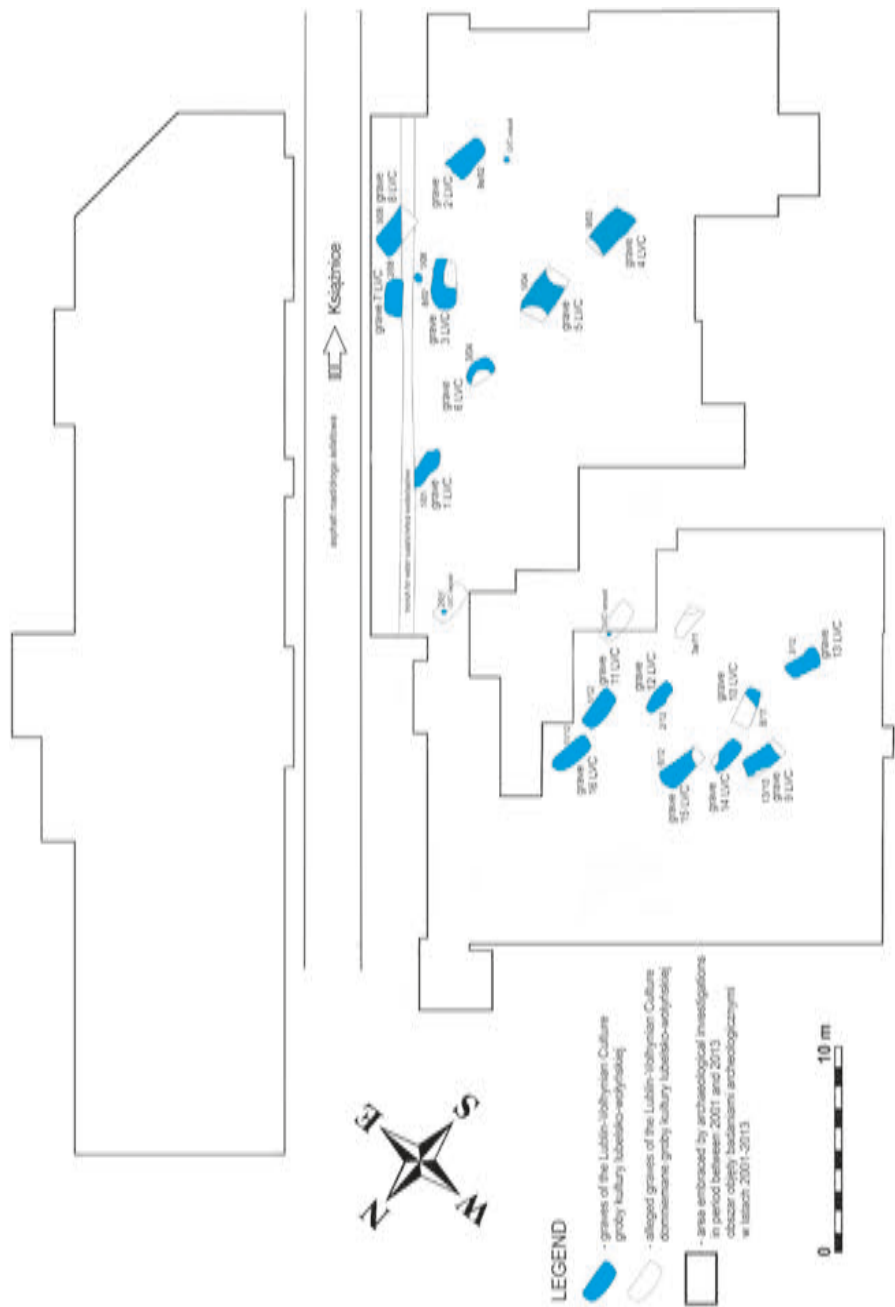

Fig. 2. Layout of graves at the Lublin-Volhynian Culture cemetery at site 2 in Książnica.
Ryc. 2. Rozplanowanie grobów na cmentarzysku kultury lubelsko-wolskiej na stan. 2 w Książnicy

Anthropological and archaeozoological analyses of the recovered bone material are presented in the papers by Anita Szczepanek and by Danuta Makowicz-Poliszot published in this volume.

Feature 3/08 was uncovered at the depth of 45–50 cm within trench II/08 (Fig. 3). At the ceiling level, it formed a grey-brown rectangle along the N–S axis, its southern part was damaged during construction of waterworks (Fig. 4).

Fig. 3. Trench II/08, Graves 7 and 8 at the ceiling level, at a depth of 45–50 cm, photo by S. Wilk

Ryc. 3. Wykop II/08, groby 7 i 8 na poziomie stropu, głębokość 45–50 cm, foto S. Wilk

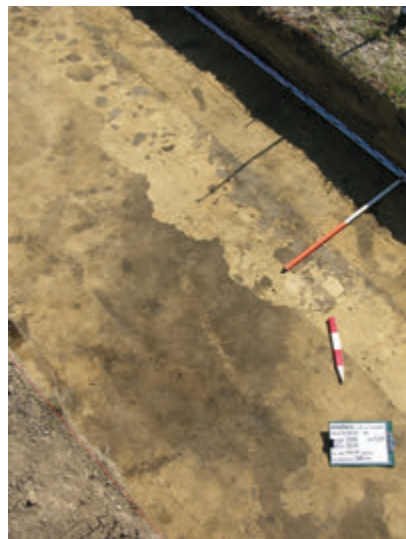

Fig. 4. Grave 8 at the ceiling level, at a depth of 45–50 cm, photo by S. Wilk

Ryc. 4. Grób 8 na poziomie stropu, głębokość 45–50 cm, fot. S. Wilk

2. Description of the grave

Feature 3/08 was uncovered at the depth of 45–50 cm within trench II/08 (Fig. 3). At the ceiling level, it formed a grey-brown rectangle along the N–S axis, its southern part was damaged during construction of waterworks (Fig. 4). The burial pit was explored to the bottom level (the depth of 55 cm), then a two-metre stretch of the waterworks trench was excavated in search for destroyed elements of the burial goods.

2.1. The burial

At the depth of 55–60 cm was an almost complete, though poorly preserved skeleton of an *adultus* woman lying in a flexed position on the left side, with the skull directed towards the south and the legs bent at an approx. 90° angle. The right arm, bent at a 96° angle, rested in the area of the abdomen; the left arm, bent at a 34° angle, was placed in front of the skull (Fig. 5, 6, 8). The construction of the water supply

Fig. 5. Grave 8, plan at the level of the skeleton, at a depth of 45–55 cm, photo by S. Wilk

Ryc. 5. Grób 8, plan na poziomie zalegania szkieletu, głębokość 45–55 cm, fot. S. Wilk

system in the 1990s caused damage to the skull, destroying the facial skeleton completely. Fortunately, head and neck ornaments located at the edge of the waterworks trench remained intact (Fig. 7: B; 8).

2.2. The grave goods

The burial was accompanied by ten ornaments made from copper wire.

Under the skull lay a necklace with a spectacle-shaped pendant (Fig. 7: A, B; 8, 10: A, B; 11: A, B). Inside it, there were two earrings: one made from a slightly thinner wire (Fig. 7: A, B; 8, 10: E; 11: G); the other, next to it, having one end thickened and the other tapering

Fig. 6. Close-up of the upper part of the skeleton from grave 8, photo by S. Wilk

Ryc. 6. Zbliżenie górnej części szkieletu z grobu 8, fot. S. Wilk

into a point (Fig. 8, 10: J, 11: H). Another, almost identical, necklace with a spectacle-shaped pendant rested at the abdomen level, above the head of the left femur (Fig. 5, 6, 7: C; 8, 10: C, D; 11: C, D). One of the two uncovered bracelets, deposited on the left ulna and the radius, consisted of three coils of copper wire with a flat-convex section and tapering ends (Fig. 5, 6, 7: D; 8, 10: H; 11: E). The other bracelet, similar in its overall design was placed on the right ulna and the radius and shaped from two and a half coils of copper wire (Fig. 5, 7, 10: I; 11: F). Two rings made of copper wire with a circular section (Fig. 5,

Fig. 7. Grave goods from grave 8 during exploration, photo by S. Wilk

Ryc. 7. Elementy wyposażenia grobu 8 podczas eksploracji, fot. S. Wilk

6, 7: E; 8), one of them complemented with a narrow piece of copper wrapped around the wire (Fig. 10: F, G; 11: I), lay next to each other at the level of the chest.

The grave contained two chocolate flint artefacts: a partially retouched blade with a groove-like distal end and a broken-off proximal

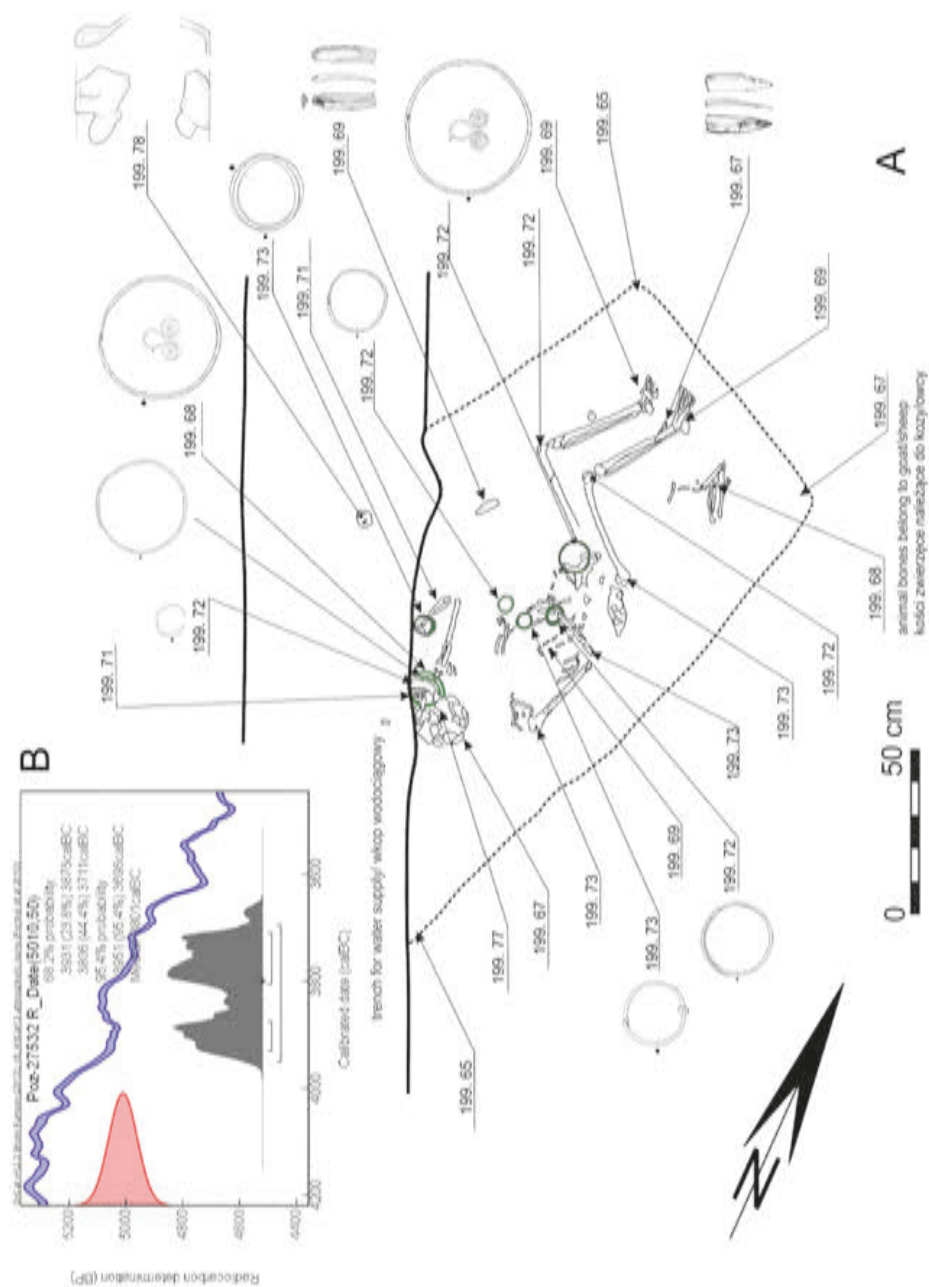

Fig. 8. A – Grave 8, plan with grave goods discovered at the level of the skeleton, at a depth of 45–55 cm; B – Radiocarbon dating

end, formed with trough-like and semi-abrupt retouch (Fig. 9: C), uncovered next to the right foot of the skeleton (Fig. 7: G; 8), and a partially cortical blade with semi-abrupt retouch on its proximal end on the left side and traces of use retouch on the right side (Fig. 9: D), located approx. 30 cm east of the chest (Fig. 6, 8).

Moreover, 68 fragments of LVC ceramics were found within the burial pit and the waterworks trench south of the pit: 13 fragments of a pear-shaped goblet (Fig. 9: B), including 2 fragments of the mouth, 1 fragment of the bottom and 10 fragments of the body; and 36 fragments of a small pear-shaped amphora (Fig. 8, 9: A), including 3 fragments of the mouth, 1 handle, 2 fragments of the bottom and 31 fragments of the body.

The uncovered objects indicate that at least two clay vessels, a small amphora and a goblet (Fig. 9: A, B), were deposited in front of the skull in the destroyed south-eastern corner of the burial pit.

In the north-eastern part of the burial pit lay a concentration of animal bones coming most probably from an almost adult sheep *Ovis aries* L. and fragments of right tibias of almost adult goat/sheep *Capra hircus* L./ *Ovis aries* L. (Fig. 5, 8; Makowicz-Poliszot 2014 in press).

2.3. Chronology

Grave 8 in Książnice has one radiocarbon dating (Poz-27532), provided by the Poznan Radiocarbon Laboratory. The dating was made possible thanks to the funding acquired by the Marian Mazur Foundation of Human Development “Galileo” from the resources allocated for Priority 4 by the Ministry of Culture and National Heritage. A sample taken from a human rib has been dated to 5010 ± 50 BP, which gives approx. 3806–3711 BC (44.1%) after calibration, with the probability range of 62.8% (Fig. 7: B).

3. Analysis

3.1. The burial

The shape and orientation of the burial pit and the arrangement of the body conform to the LVC standards. The position of the arms corresponds with type 4 of the arrangement of upper limbs in Anna Zakościelna's classification (Zakościelna 2010, 87, fig. 27: 4). However, the position of the legs bent at an approx. 90° angle, which coincides

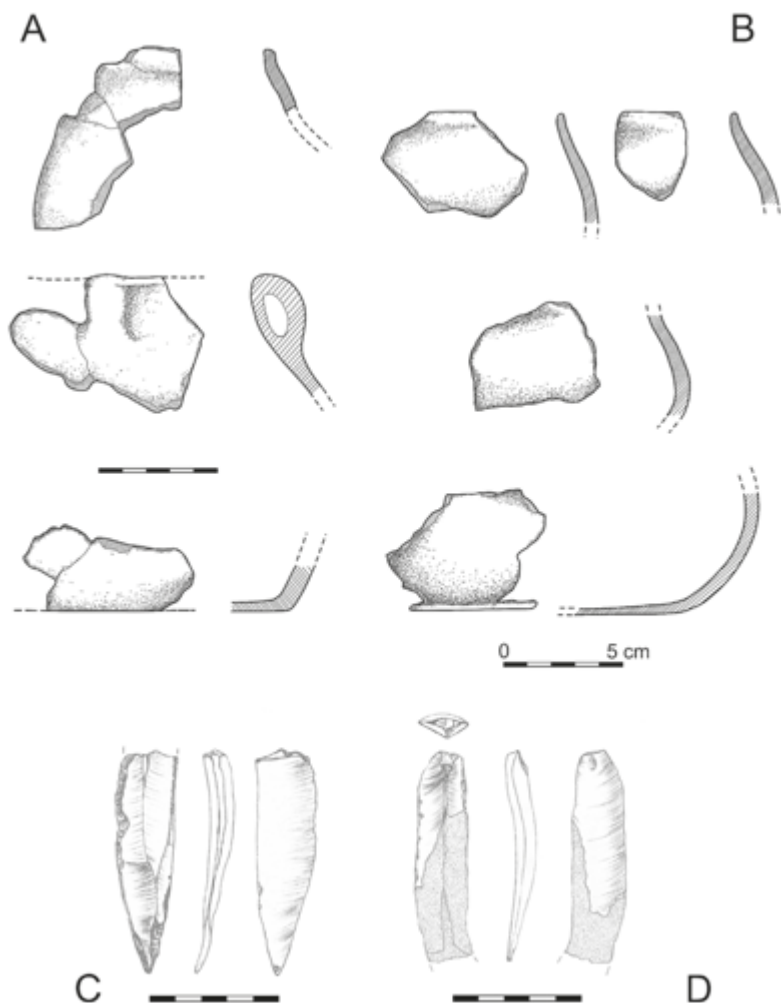

Fig. 9. Grave 8: A – fragments of amphorae, B – fragments of goblet, C – retouched blade, D – blade (drawn by S. Wilk)

Ryc. 9. Grób 8: A – fragmenty amfory, B – fragment czary, C – wiórowiec, D – wiór (rys. S. Wilk)

with Anna Zakościelna's type 6 (Zakościelna 2010, 87, fig. 28: 6), is rare. A similar arrangement has been recorded in Grave 390 (a female burial) at Grodzisko I in Złota (Sałacińska, Zakościelna 2007, 88, fig. 11) and in Grave VIII (a burial with undetermined gender) at Site 1C in Gródek nad Bugiem (Zakościelna 2010, 360, table XVI: A).

Animal bones have commonly been recorded in graves of the late LVC (Zakościelna 2010, 152). In Książnice, the remains of animals of

the goat/sheep type have been uncovered in 6 graves altogether (Wilk 2004; 2006; Makowicz-Poliszot 2006), deposited most often in the north-eastern part of the burial pits, with the exception of Grave 6, a cenotaph, where they lay in the centre of the feature.

3.2. *The grave goods*

3.2.1. *Ceramics*

The fragments of the small pear-shaped amphora with one preserved handle jutting slightly over the rim (Fig. 9A) are made of clay tempered with fireclay with a trace admixture of fine-grained sand. The surface is orange and grey-brown, the inside is grey, the tricoloured fracture is orange, grey and orange. The pottery is floury to the touch. The thickness of the shards ranges between 42 and 65 mm. Similarly, the fragments of the pear-shaped goblet are made of clay tempered with fireclay with a trace admixture of fine-grained sand, but they are harder and rough, with the outer surfaces orange-brown, the inner surfaces light beige and the bicoloured fracture orange and grey. The thickness of the shards ranges between 38 and 55 mm. The vessels, therefore, represent different technological groups. The proportions of the amphora seem similar to those of the vessels in Grave VII at Site IC in Gródek nad Bugiem (Zakościelna 2010, 359, table XV: 1), Grave 10 at Krasne Kolonia (Zakościelna 2010, 384, table XXXII: 1), Grave 2 at Site 10 in Strzyżów (Zakościelna 2010, 432, table LIX: 1, 4) and Grave 122/1930 at Grodzisko II in Złota (Sałacińska, Zakościelna 2007, 100, fig. 29: 5, 8).

The fragmentarily preserved goblet (Fig. 9: B) was approx. 10 cm high, with squat proportions and the maximum girth of the body placed low; most probably, it had no painted ornament or applied knobs. Similar vessels have been recovered from Graves 1, 2, 4 and 7 at Site 16 in Krasne Kolonia (Zakościelna 2010, 367–368, tables XXIII: 1, XXIV: 1, 3; 372, table XXVIb: 20; 379, table XXIX: 3, 4) and from Grave 4 at Site 2A in Strzyżów (Gurba, Kutylowski 1970).

3.2.2. *Flint artefacts*

In her monograph on the LVC funeral rites, Anna Zakościelna lists only four cases of reliable and well-preserved female burials accompanied by flint artefacts (Zakościelna 2010, 143, table 36). The finds represent only two types of flint artefacts: blades (3 items) and retouched blades (1 item). In that context, the partially destroyed burial at Site

1 in Gozdów seems unusual: an incomplete skeleton of a thirty/forty-year-old woman accompanied by seven flint artefacts, including an impressive retouched blade made of Volhynian flint (Zakościelna, Prusicka-Kołcon 2006; Zakościelna 2008, 539; 2010, 245–246, 345–346, tables VI, VIa). An interesting set of flint artefacts (two blades, an end-scraper, a burin and a splintered piece) was deposited with an *infans II* girl buried in Grave 2 in Książnice (Wilk 2004, 227–228, fig. 4, 10).

The groover-like retouched blade found in Grave 8 (Fig. 9: C), a tool considered as an attribute of rich male burials (Zakościelna 2008, 533, 539), points to an exceptional status of the buried woman. The transfer of attributes of high social standing from men to women in the Carpathian Basin may be exemplified with Grave 47 at the cemetery in Magyarhomorog-Kőnyadomb, where a female skeleton was accompanied by a long flint blade (Patay 1976, 193–194). However, artefacts of that type have usually been recorded in male graves, where they lay near the chest and the skull (Zakościelna 2008: 539) or the pelvis, often in concentrations, which suggests that they have originally been kept in a receptacle fastened to the belt. Such an arrangement has been documented in Grave 101/1930 at Grodzisko II in Złota (Sałacińska, Zakościelna 2007, 92, fig. 19), Graves 4 and 5 at Site 2 in Książnice (Wilk 2004, 231, fig. 7: A, 17; 2006, fig. 3, 8) and Grave 3 at Site 2A in Strzyżów (Gurba, Kutylowski 1970).

The location of the retouched blade between the feet of the skeleton (Fig. 7: G) is relatively rare. Within the LVC, a similar position of a blade has been noted in Grave 3 (an adult male burial) at Site 2A in Strzyżów (Gurba, Kutylowski 1970; Zakościelna 2010, 425, table LIV).

3.2.3. Copper jewellery

The set of copper jewellery uncovered in Grave 8 at Site 2 in Książnice is unique within the LVC and the territory of present-day Poland or even, in certain respects, in Central Europe.

The set is characterised by an unusual quantitative and qualitative diversity of the ornaments. They are all made from copper wire or, more precisely, from cold moulded narrow ingots of copper with oval, circular, flat-convex or rectangular sections. Some of the ornaments have their equivalents in materials of the Lengyel-Polgár cycle in Poland and south of the Carpathians, but the other copper artefacts from Grave 8 are unparalleled.

3.2.3.1. Bracelets

Grave 8 contained two large bracelets: a three-coil oval item (Ks/m/6/08, Fig. 10: H, 11: D, Table 1: 3) with thinned pointed ends, made from copper wire with a circular and, in some places, oval sections, located on the left forearm (Fig. 7: D), and an oval item made from two and a half coils (Ks/m/11/08) of copper wire with a flat-convex section, with thinned and pointed ends (Fig. 10: I, 11: F, Table 1: 8), deposited on the right forearm (Fig. 7: F).

To date, together with the items described above, the LVC territory has provided eight bracelets. Three of them are made from copper plate and include items from Grave 2 at Site 2 in Książnice (Wilk 2004, 228, fig 4: C1, fig. 11: 3–5), grave at Site 3 in Stefankowice Kolonia (Kokowski, Koman 1985) and unpublished Grave 1 in Mikulin (kind information by Anna Zakościelna, co-author of the research). The only close analogy with the Książnice artefacts, a two-coil bracelet made from copper wire with a circular section, has been found in Grave 101/1930 (an *adultus/maturus* male burial) at Grodzisko II in Złota (Sałacińska, Zakościelna 2007, 95, fig. 21, 16/XIX).

Rich sets of burial jewellery are known from the Wyciąże-Złotniki group (hereafter WZG), the closest to the LVC, which developed in south-western Małopolska in the late 5th millennium and the first half of the 4th millennium BC (Kozłowski 2006; Kaczanowska 2009; Grabowska, Zastawny 2011; Nowak 2014 in press). WZG graves, located mainly near Krakow, have yielded six copper bracelets, four of them made from wire with oval or a circular sections (Graves 6/33 and 4–5/32 at Kraków Nowa Huta-Wyciąże; Kozłowski 1971; Kaczanowska 2009: 83), including a ten-coil item and two items with one and a half coils. Three bracelets were made from copper plate (Graves 1 [24], 2 [25] and 4/5 [32] at Nowa Huta-Wyciąże; Kozłowski 1971; Kaczanowska 2009, 83), including a seven-coil item with a diameter of 3 cm, too small, in Małgorzata Kaczanowska's opinion, to be used as a bracelet (Kaczanowska 2009, 83). However, since an ornament with a similar diameter has been found *in situ* on a forearm of an *infans II* child in Grave 2 in Książnice, it seems that the artefact described above may be treated as a bracelet.

The inhumation grave of an approx. two-year-old child discovered at Site 24 in Proszowice in 2009 contained an original set of jewellery

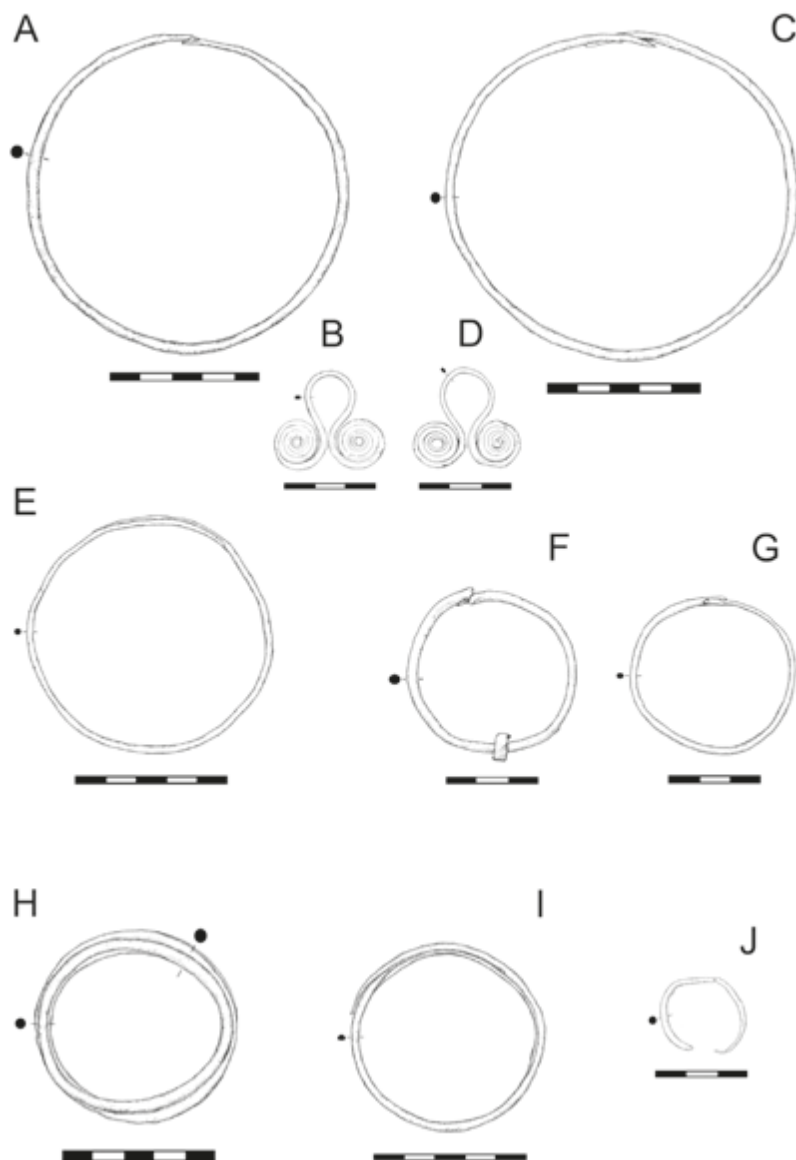

Fig. 10. Grave 8, copper ornaments: A – necklace Ks/w/5/08, B – Spectacle-shaped pendant type Jordanów Ks/w/5a/08, C – necklace Ks/w/8/08, D – Spectacle-shaped pendant type Jordanów Ks/w/8a/08, E – earring Ks/w/20/08, F – ring Ks/w/9/08, G – ring with applique of tin Ks/w/10/08, H – bracelet Ks/w/6/08, I – bracelet Ks/w/11/08, J – earring Ks/w/19/08 (drawn by S. Wilk)

Ryc. 10. Grób 8, ozdoby miedziane: A – naszyjnik Ks/w/5/08, B – zawieszka binoklowata typu Jordanów Ks/w/5a/08, C – naszyjnik Ks/w/8/08, D – zawieszka binoklowata typu Jordanów Ks/w/8a/08, E – zausznica Ks/w/20/08, F – kółko Ks/w/9/08, G – kółko z aplikacją z blaski Ks/w/10/08, H – bransoleta Ks/w/6/08, I – bransoleta Ks/w/11/08, J – kolczyk Ks/w/19/08 (rys. S. Wilk)

Fig. 11. Grave 8, copper ornaments: A – necklace Ks/w/5/08, B – Spectacle-shaped pendant type Jordanów Ks/w/5a/08, C – necklace Ks/w/8/08, D – Spectacle-shaped pendant type Jordanów Ks/w/8a/08, E – bracelet Ks/w/6/08, F – bracelet Ks/w/11/08, G – earring Ks/w/20/08, H – earring Ks/w/19/08, I – ring with applique of tin Ks/w/10/08, J – ring Ks/w/9/08 (photo by S. Wilk)

Ryc. 11. Grób 8, ozdoby miedziane: A – naszyjnik Ks/w/5/08, B – zawieszka binoklowata typu Jordanów Ks/w/5a/08, C – naszyjnik Ks/w/8/08, D – zawieszka binoklowata typu Jordanów Ks/w/8a/08, E – bransoleta Ks/w/6/08, F – bransoleta Ks/w/11/08, G – zausznicza Ks/w/20/08, H – kolczyk Ks/w/19/08, I – kółko aplikacją z blaszki Ks/w/10/08, J – kółko Ks/w/9/08 (fot. S. Wilk)

Table I. Copper subject from grave No. 8 LVC from Książnice
Tabela I. Przedmioty miedziane z grobu 8 KŁW z Książnic

Ordinal number/ Liczba porządkowa	Inventory number/ Numer inventarza	Depth in centimeters /leveling in meters above sea level/ Głębokość w cm/niwelacja w m n.p.m.	Location in the grave/ Lokalizacja w grobie	Description of the subject/ Opis zabytku	Dimensions in millimeters/ Wymiary w milimetrach	Weight in grams/ Waga w gramach	Number of the figure/ Numer rycin
1	Ks/w/5/08	45–55 199,72	at the height of the lower abdomen/ na wysokości podbrzusza	oval-shaped copper wire necklace with overlapping thinned ends/ naszyjnik z drutu miedzianego o owalnym kształcie z zachodzącymi na siebie ścięzionymi końcówkami	115,1 × 107,0 3,7–2,8	20,6	10:A 11:A
2	Ks/w/5a/08	45–55 199,72	at the height of the lower abdomen, inserted on a necklace/ na wysokości podbrzusza, nałożona na naszyjnik Ks/w/5/08	spectacle-shaped pendant of copper wire with rectangular section, spirals consist five turns, in the center of each spiral, there is a small hole/ zawieszka binoklowata z drutu miedzianego o przekroju prostokątnym, spirale składają się z pięciu zwojów, w centrum każdej spirali znajduje się niewielki otwór	36,3 × 32,4 wire thickness/grubość drutu: 1,7 × 2,2 2,2 × 2,1 diameter the hole in the spiral/ średnica otworu w spirali: 2,4	6,6	10:B 11:B
3	Ks/w/6/08	45–55 199,73	on the left forearm/ na lewym przedramieniu	three turn spiral oval bracelet of copper wire, round and oval cross-section seats, slightly tapered on the one side, with thinned - pointed tips/ 3-zwojowa owalna bransoleta z drutu miedzianego o okrągłym i miejscami owalnym przekroju, lekko zwężająca się z jednej strony, ze ścięzionymi – ostrymi końcówkami	65,3 × 62,4 wire diameter/średnica drutu: 4,9 3,7 × 3,6	56,2	10:H 11:E
4	Ks/w/8/08	45–55 199,71	under the skull/ pod czaszką	circular-shaped copper wire necklace with overlapping thinned ends, wire with a circular section/ naszyjnik z drutu miedzianego o okrągłym kształcie z zachodzącymi na siebie ścięzionymi końcówkami, drut o przekroju okrągłym	104,7 × 103,4 wire diameter/średnica drutu: 3,9 × 3,3 3,6 × 3,4 3,5 × 3,2	20,2	10:C 11:C
5	Ks/w/8a/08	45–55 199,72	under the skull, inserted on a necklace/ pod czaszką, nałożony na naszyjnik Ks/w/8/08	spectacle-shaped pendant of copper wire with rectangular section, spirals consist of four turns, in the center of each spiral, there is a small hole/ zawieszka binoklowata z drutu miedzianego o przekroju prostokątnym, spirale składają się z czterech zwojów, w centrum każdej spirali znajduje się niewielki otwór	34,5 × 32,3 wire thickness/grubość drutu: 2,5 × 1,5 2,2 × 1,7 diameter the hole in the spiral/ średnica otworu w spirali: 4,0 × 2,9	6	10:D 11:D

6	Ks/w/9/08	45–55 199,72	at chest height/ na wysokości klatki piersiowej	ring of copper wire with overlapping ends, one end of thinned second bold/ kółko z drutu miedzianego z zachodzącymi na siebie końcówkami, jedna końcówka ścięta druga pogrubiona	wire diameter/średnica drutu: 54,3 × 50,1 3,2 × 2,7 1,4	5,1	10:G 11:J
7	Ks/w/10/08	45–55 199,73	at chest height/ na wysokości klatki piersiowej	ring of copper wire with overlapping ends, both ends bold, ring has an application in the form of a circular copper plaque wrapped on a wire/ kółko z drutu miedzianego z zachodzącymi na siebie końcówkami, obie końcówki pogrubione, kółko posiada aplikację w postaci okrągłej, zawiniętej na drucie blaszki miedzianej	wire diameter/średnica drutu: 55,5 × 55,0 3,2 × 2,7 2,9 × 2,2 application/aplikacja: 8,9 × 8,0 plaque thickness/grubość blaszki 1,0	9,2	10:F 11:I
8	Ks/w/11/08	45–55 199,74	on the right forearm/ na prawym przedramieniu	two and a half turn spiral oval bracelet of copper wire with flat – convex section, slightly tapered on one side, thinned – pointed tips / 2,5-zwojowa owalna bransoleta z drutu miedzianego o płasko-wypukłym przekroju, lekko zwężająca się z jednej strony, ze ściętymi – ostrymi końcówkami	wire diameter/średnica drutu: 62,6 × 61,8 height/wysokość 10,9	25,8	10:I 11:F
9	Ks/w/19/08	45–55 199,71	under the skull/ pod czaszką	earring of copper wire with flat section – convex configuration, the tips is not in contact with each other, one being thinned, the second bold / kolczyk z drutu miedzianego o przekroju płasko-wypukłym, końcówki nie stykają się ze sobą, jedna jest ścięta, druga pogrubiona	wire diameter/średnica drutu: 28,3 × 25,2 2,9 × 2,1 1,3 × 1,1	1,6	10:J 11:H
10	Ks/w/20/08	55 199,71	under the skull/ pod czaszką	earring of thin copper wire with a circular section with overlapping, adjoining, thinned tips/ zausznica z cienkiego drutu miedzianego o okrągłym przekroju, z zachodzącymi na siebie, przylegającymi, ściętymi końcówkami	wire diameter/średnica drutu: 81,1 × 80,1 2,9 1,7	8,6	10:E 11:G

consisting of a diadem made from calcite (marble) tablets, 2 greaves, a bracelet and a copper bead. The one-coil bracelet with overlapping ends and the greaves shaped from one and a half coils were made from a copper ingot with a rectangular and flat-convex sections (kind information by Marcin M. Przybyła, author of the research). Because of its location in the Proszowice-Miechów loess area and the proximity of the WZG complex near Kraków Nowa Huta, the author of the research links the grave to the WZG. The dating of the burial (5370 ± 40 BP) places it in the last quarter of the 5th millennium BC (Nowak 2014 in press), in the older phase of the WZG; the absence of any ceramics in the material, however, precludes unequivocal cultural identification.

In Kuyavia, settled by the Brześć-Kujawski culture (hereafter BKC) in the second half of the 5th millennium BC, copper bracelets are relatively rare finds. A three-coil bracelet made from copper plate comes from Grave LXX in Osłonki (Grygiel 2008, 970, fig. 832: 1a–c; 971, fig. 833: 2; 972, fig. 834: 2). Similar items have been recovered from Graves X (Grygiel 2008, 100, fig. 84), XXI (Grygiel 2008, 104, fig. 88) and XXIV (Grygiel 2008, 106, fig. 90) at Site 4 in Brześć Kujawski (Grygiel 2008, 1875, fig. 1458: 3).

The Jordanów-Śląski group (hereafter JSG) is another Eneolithic cultural unit rich in copper artefacts. Four bracelets made from copper wire or plate have been recovered from the cemetery at Site 10/11/12 in Domasław during excavations preceeding the construction of the ring road around Wrocław (Mozgała, Murzyński 2012, 423; Gediga 2012, 83, table 4; 85–86, fig. 4, 5). A multi-coil bracelet made from copper plate has been found in Grave 1 in Tyniec Mały (Noworyta 1986, 27, fig. 9g; 64), and a four-coil bracelet made from copper wire is known from Feature 87 at Ślęza 10 (Bronowicki *et al.* 2001, 124, fig. 11: 1). Grave 23 at the cemetery in Jordanów contained two multi-coil bracelets, one made from wire, the other from plate (Seger 1906, table VII: 3, 5).

Various types of bracelets were popular components of burial goods in middle Copper cultures in the Carpathian Basin and the Balkans. The Durankulak cemetery in Bulgarian Dobruja has provided no less than 49 such artefacts (Pernicka *et al.* 1997, 60–64). Most of the bracelets are made from one or one and a half coils of large copper wire (Pernicka *et al.* 1997, 76–77, fig. 7, 8; Todorova 2002).

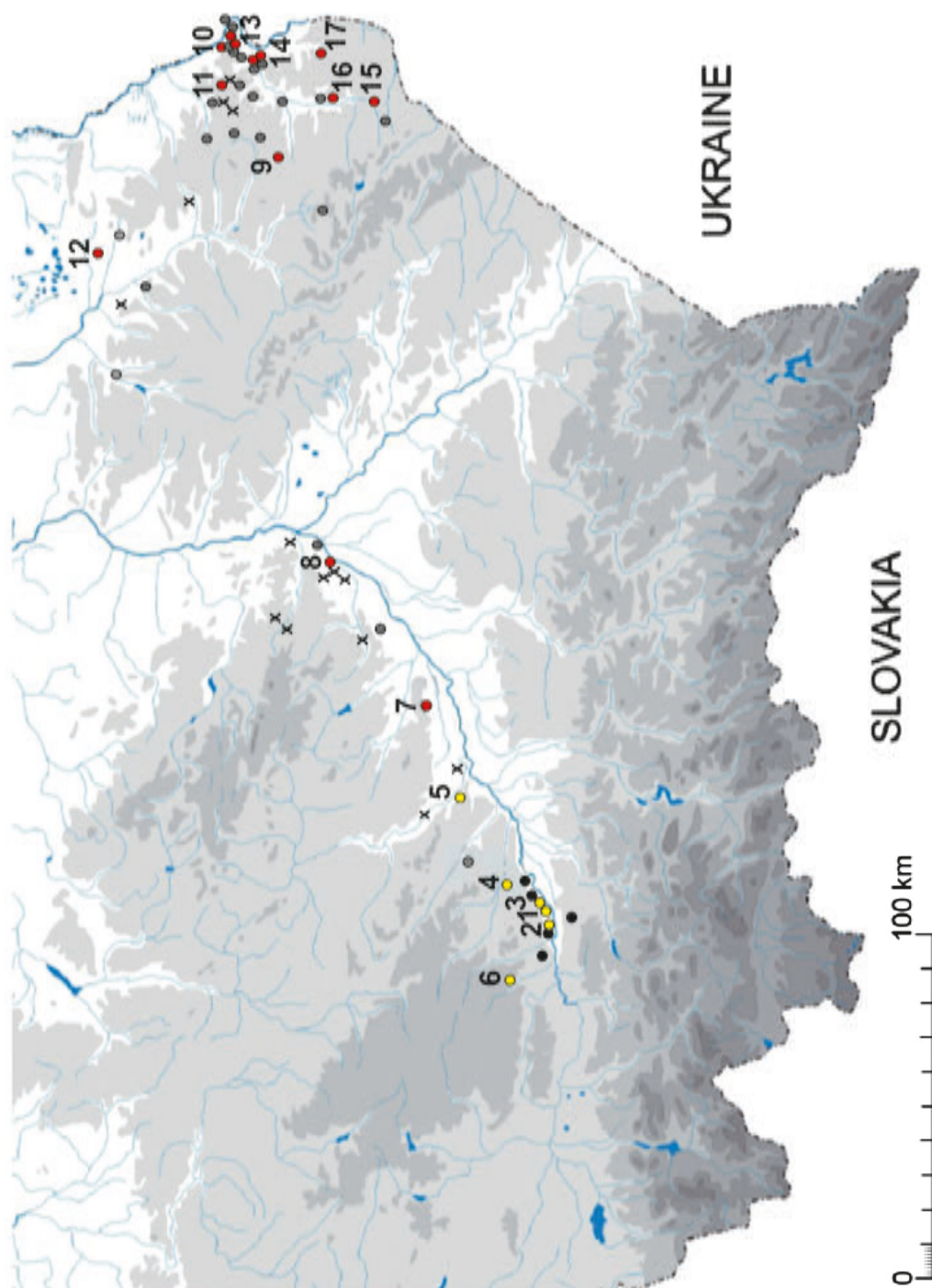
At the necropolises of the Tiszapolgár and the Bodrogheresztúr cultures in the Tisza basin, bracelets accompanied rich burials, both

male and female. For example, in her publication on the Tiszapolgár-Basatanya cemetery, Ida Bognár-Kutzián presents 9 bracelets made from copper plate or copper wire (Bognár-Kutzián 1963, 332–333, plates VII: 5, XIII: 16, XXII: 3a, 3b, XXV: 6, XXXII: 7, LIV: 4, LXXX: 8, LXXXVIII: 1, 2). Large one-coil items from copper wire have been uncovered in the Deszk B cemetery (Bognár-Kutzián 1972, plate XXXIV: 1, 2, 4, 5); a five-coil bracelet made from copper plate and three one-coil bracelets made from an ingot with a triangular and rhomboidal sections are known from the Hódmezővásárhely-Népkert necropolis (Bognár-Kutzián 1972, plate XXXV: 1, 2, 3, 5). Hand ornaments were deposited in six graves at the cemetery in Tibava: two graves held single items, three graves – two items each, and one probably held four items (Bognár-Kutzián 1972, 139). Three bracelets have been found in Rákóczipfalva on the Tisza: two multi-coil items from copper wire were deposited in Grave 225 (a female burial) and a large one-coil item was placed in Grave 225 (a male burial) (Csányi *et al.* 2010, Fig. 9: 1, 2, 3; 254, Fig. 11, 13). Bracelets made from copper plate or copper wire are also known from the Hunyadihalom-Lažnany horizon, e.g. from Graves 7 and 17 at the cemetery in Šebastovce and Grave 9 at the Barca necropolis (Šiška 1972, 140–141, fig. 34: 2, 3, 5, 6, 8).

3.2.3.2. Necklaces and spectacle-shaped pendants

Grave 8 contained two necklaces with spectacle-shaped pendants. One of the items (Ks/w/8/08), found under the skull, is made from copper wire with a circular section (Table 1: 4; Fig. 10: C, 11: C), regularly oval in shape, with overlapping thinned ends (Fig. 7: A, B). The accompanying pendant (Ks/w/8a/08) is fashioned from a copper ingot with a rectangular section; each of its five-coil spirals has a small opening in the centre (Table 1: 5; Fig. 7: C, 10: D, 11: D). The other necklace (Ks/w/5/08), made from wire with an oval section, is oval in shape, with overlapping thinned ends (Table 1: 1, Fig. 10: A, 11: A). The accompanying spectacle-shaped pendant (Ks/w/5a/08) is fashioned from a copper ingot with a rectangular section; each of its five-coil spirals has a small opening in the centre (Table 1: 2, Fig. 10: B, 11: B). The necklace was uncovered in a flat position at the level of the abdomen, with the pendant pointing south (Fig. 6, 7: C).

It should be noted that choker necklaces made from wire have not been classified as a separate type of ornaments in the Lublin-Volhynian

LEGEND

- - sites with Wyciąże-Złotniki group graves
- - sites with Lublin-Volhynian Culture graves
- x - alleged sites with Lublin-Volhynian Culture graves
- - sites of the Wyciąże-Złotniki group on which discovered copper artefacts
- - sites of the Lublin-Volhynian Culture on which discovered copper artefacts

Fig. 12. Distribution of the graves of the Wyciąże-Złotniki group and Lublin-Volhynian Culture in the south-eastern Poland. Sites of the Wyciąże-Złotniki group with copper artefacts: 1 – Kraków Nowa Huta-Wyciąże, site 5, Lesser Poland Province: dagger Cucuteni type, bracelets, earrings; 2 – Kraków Nowa Huta-Pleszów, site 17, Lesser Poland Province: pendant of the Hlinsko type; 3 – Kraków Nowa Huta-Cło, site 7, Lesser Poland Province: bracelets; 4 – Proszowice, site 24, Lesser Poland Province: bracelet, greaves, bead; 5 – Konieczmosty, site 3, Świętokrzyskie Province: axe of the Jászladány type; 6 – Ciemna cave – Oborzysko Wielkie (site Ojców 18), Lesser Poland Province: fragment of the Spectacle-shaped pendant, dagger of Malé Leváre type.

Sites of the Lublin-Volhynian Culture with copper artefacts: 7 – Książnice, site 2, Świętokrzyskie Province: earrings, bracelets, necklaces, spectacle-shaped pendants, earring, axe of the Şiria type, adze of Felsogalla type, chisel, beads, awl; 8 – Złota, Grodzisko site I i II, Świętokrzyskie Province: bracelets, earrings; 9 – Żuków site 1, Lublin Province: earrings; 10 – Janki Dolne, site 12, Lublin Province: Spectacle-shaped pendants; 11 – Stefankowice Kolonia, site 3, Lublin Province: bracelets; 12 – Garbatówka Kolonia, site 7, Lublin Province: earrings, pin; 13 – Strzyżów, sites 1A, 26, Lublin Province: dagger of the Cucuteni type, earrings, pin; 14 – Gródek nad Bugiem, site 1C, Lublin Province: earrings; 15 – Podlodów, site 2, Lublin Province: earring; 16 – Mikulin, site 8, Lublin Province: bracelet, beads; 17 – Łasków, Lublin Province, dagger of the Cucuteni type.

Ryc. 12. Rozmieszczenie grobów grupy wyciąsko-złotnickiej i kultury lubelsko-wołyńskiej w południowo-wschodniej Polsce.

Stanowiska grupy wyciąsko-złotnickiej, na których odkryto przedmioty miedziane: 1 – Kraków Nowa Huta-Wyciąże, stan. 5, woj. małopolskie: sztylet typu Cucuteni, bransolety, zausznice; 2 – Kraków Nowa Huta-Pleszów, stan. 17, woj. małopolskie: zawieszka typu Hlinsko; 3 – Kraków Nowa Huta-Cło, stan. 7, woj. małopolskie: bransolety; 4 – Proszowice, stan. 24, woj. małopolskie: bransoleta, nagolennice, paciorek; 5 – Konieczmosty stan. 3, woj. świętokrzyskie: topór typu Jászladány; 6 – Jaskinia Ciemna-Oborzysko Wielkie (stan. Ojców 18), woj. małopolskie: fragment zawieszki binoklowatej, sztylet typu Malé Leváre.

Stanowiska kultury lubelsko-wołyńskiej, na których odkryto przedmioty miedziane: 7 – Książnice, stan. 2, woj. świętokrzyskie: zausznice, bransolety, naszyjniki, zawieszki binoklowate, kolczyki, topór typu Şiria, siekiera typu Felsogalla, dłuto, paciorki, sztyldo; 8 – Złota, Grodzisko stan. I i II, woj. świętokrzyskie: bransolety, zausznice; 9 – Żuków stan. 1, woj. lubelskie: zausznice; 10 – Janki Dolne, stan. 12, woj. lubelskie: zawieszki binoklowate; 11 – Stefankowice Kolonia, stan. 3, woj. lubelskie: bransolety; 12 – Garbatówka Kolonia, stan. 7, woj. lubelskie: zausznice, szpila; 13 – Strzyżów, stan. 1A, 26, woj. lubelskie: sztylet typu Cucuteni, zausznice, szpila; 14 – Gródek nad Bugiem, stan. 1C, woj. lubelskie: zausznice; 15 – Podlodów, stan. 2, woj. lubelskie: zausznica; 16 – Mikulin, stan. 8, woj. lubelskie: bransoleta, paciorki; 17 – Łasków, woj. lubelskie, sztylet typu Cucuteni

culture (Zakościelna 2010: 146, Table 38). The only close analogy with the artefacts described above is a necklace recovered from Grave 2 in Książnice (Wilk 2004, 228, fig. 4: C3, 11: 2), defined as a large earring by Anna Zakościelna (Zakościelna 2010, 147). Both spectacle-shaped pendants from Grave 8 represent the late Lengyel Jordanów type, characterised by relatively small spirals, up to 55 mm in diameter (Matuschik 1996, 7; Šikulová, Zápotocký 2010, 407, 418, fig. 10). Both are also very small: 36.3×32.4 mm and 34.5×32.3 mm.

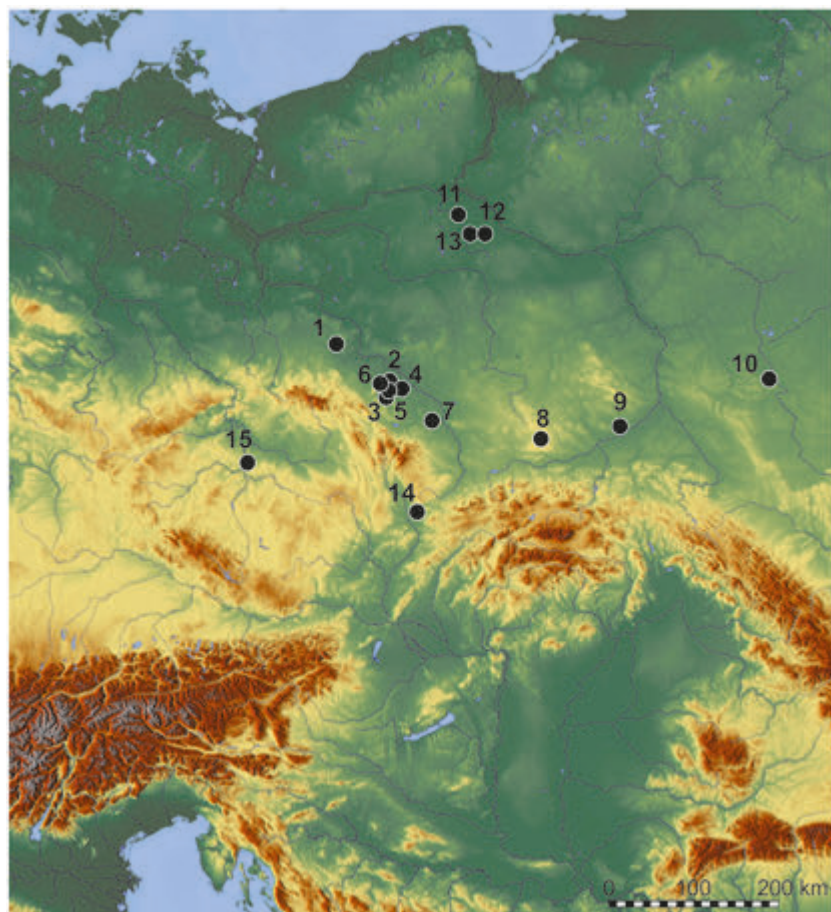
The distribution of Jordanów type pendants uncovered so far is presented in Figure 13. Within the LVC, artefacts of that type were earlier recorded only at the cemetery in Janki Dolne, with two items found on the surface of the site (Kadrow, Zakościelna 2000, Fig. 34). They were, respectively, 70 and 72 mm long and nearly twice as large as the items from Książnice (Zakościelna 2006, 87, fig. 5: 13, 14).

Within the WZG, no necklace has been discovered to date. The fragmentarily preserved spectacle-shaped pendant from the Ciemna Cave – Oborzysko Wielkie in Ojców has gone missing (Kozłowski 1971, 86; Rook 1980, 24).

The BKC produced numerous necklaces consisting of flat pieces of copper ornamented with repoussé pits, with one end coiled into an eye, or of beads made from copper plate. Spectacle-shaped pendants were quite common in that group, used both as elements of necklaces (Grygiel 2008, 111, fig. 95: 1, 1a; 112, fig. 96: 1; 104, fig. 88: 1–1b) and of diadems (Grygiel 2008, 994, fig. 806: 1–2; 945, fig. 807: 1; Bednarczyk *et al.* 1980, fig. 15).

The most numerous spectacle-shaped pendants of the Jordanów type come from the JSG, however. Seven items have been recovered from the cemetery in Domasław (Mozgała, Murzyński 2012, 423–424, fig. 4: 2; Gediga 2012, 83, table 4; 84–85, fig. 2, 3); one from Grave 1 in Tyniec Mały (Noworyta 1986, 27, fig. 9: e; 64); and two from the destroyed grave in Dobkowice (Lech, Noworyta 1979, 7–8, fig. 1: b, c). Moreover, pre-war excavators found two spectacle-shaped pendants in Barszów (Seger 1936, 89, fig. 2), seven at the cemetery in Jordanów (Seger 1906, table III, fig. 9), one in Przysiecz (Altschesische Blätter 1928, 46) and one in Biskupice Podgórne (Seger 1936, 89).

The distribution map of spectacle-shaped pendants of the Jordanów type (Fig. 13) shows clearly that the finds form three concentrations: in Lower Silesia (the most numerous one), in Kuyavia and in Małopolska. South of the Carpathians, spectacle-shaped Jordanów

LEGEND: ● - the Spectacle-shaped pendants type Jordanów
zawieszki binoklowate typu Jordanów

Fig. 13. Map of occurrence of the Spectacle-shaped pendant of Jordanów type (after Matuschik 1996; Šikulová, Zápotocký 2010, change and supplemented): 1 – Barszów, Lower Silesia Province; 2 – Tyniec Mały, Lower Silesia Province; 3 – Jordanów Śląski, Lower Silesia Province; 4 – Domasław, Lower Silesia Province; 5 – Dobkowice, Lower Silesia Province; 6 – Biskupice Podgórne, Lower Silesia Province; 7 – Przysiecz, Opole Province; 8 – Ciemna Cave – Oborzysko Wielkie, Lesser Poland Province; 9 – Książnice, Świętokrzyskie Province; 10 – Janki Dolne, Lublin Province; 11 – Krusza Zamkowa, Kuyavian-Pomeranian Province; 12 – Brześć Kujawski, Kuyavian-Pomeranian Province; 13 – Ośłonki, Kuyavian-Pomeranian Province; 14 – Hlinsko, okres Přerov; 15 – Praga 8 – Ďáblice

Ryc. 13. Mapa występowania zawieszek binoklowatych typu Jordanów (za Matuschik 1996; Šikulová, Zápotocký 2010 zmienione i uzupełnione): 1 – Barszów, woj. dolnośląskie; 2 – Tyniec Mały, woj. dolnośląskie; 3 – Jordanów Śląski, woj. dolnośląskie; 4 – Domasław, woj. dolnośląskie; 5 – Dobkowice, woj. dolnośląskie; 6 – Biskupice Podgórne, woj. dolnośląskie; 7 – Przysiecz, woj. opolskie; 8 – Jaskinia Ciemna-Oborzysko Wielkie, woj. małopolskie; 9 – Książnice, woj. świętokrzyskie; 10 – Janki Dolne, Lublin province/woj. lubelskie; 11 – Krusza Zamkowa, woj. kujawsko-pomorskie; 12 – Brześć Kujawski, woj. kujawsko-pomorskie; 13 – Ośłonki, woj. kujawsko-pomorskie; 14 – Hlinsko, okres Přerov; 15 – Praga 8 – Ďáblice

type pendants have been recovered from two sites only: from the deposit in Hlinsko in the Moravian Gate and from a grave at Praga 8 – Ďáblice (Matuschik 1996, 32). These evidence seems to point to the local origin of the artefacts or, more probably, to their local reception within the broader trend towards blending the Lengyel and the Tisza influences north of the Carpathians.

Neck ornaments in the form of choker necklaces made from copper wire were rare in the younger Danubian cultures of the Carpathian Basin. The only item known to the author, a large necklace with a diameter of approx. 15 cm, has been recovered from Grave 4 at the cemetery in Decea Mureșului in Transylvania (Kovács 1944, fig. 5; Lichter 2001, fig. 132, 4). Similar necklaces but with wrapped ends appear until in Baden culture, for example at site Velka Lomnica in Slovakia (Novotna 1984, 9, Tafel 72A).

The presence of two necklaces with spectacle-shaped pendants in Grave 8 is difficult to explain. The position of the ornament near the skull (or the neck) conforms to the funeral custom; the necklace from Grave 2 has been found in a similar location. The other item from Grave 8, however, uncovered at the level of the abdomen, raises many questions concerning its original purpose.

According to a working hypothesis, the adult female in Grave 8 was accompanied by a female child. However, the anthropological analysis of the preserved bones has not traced any relics of another skeleton (Szczepanek 2014 in press). The artefact may have been an ornament fastened to the woman's belt or it may have been added to her grave goods with the intention to stress the exceptional status of the buried person.

3.2.3.3. Earrings

The one-coil earring (Ks/w/20/08) made from quite thin copper wire with a circular section, with overlapping thinned ends (Table 1: 10, Fig. 10: E, 11: G), has been uncovered under the skull, next to one of the necklaces and another earring (Fig. 7: A, B).

Earrings rank among the most popular ornaments in LVC burial goods: 21 items have been recorded so far in 14 graves (Zakościelna 2010, 146, table 38, plus one item from unpublished Grave 7 in Książnica). They have been found singly or in pairs, in one-coil or multi-coil forms, always with female burials.

Due to its relatively large size, the artefact from Grave 8 has practically no analogies; within the LVC, the diameter of one-coil earrings

is usually less than 50 mm. From among published items, an earring from Grave 2 in Książnice seems to be the most similar, but it is made of thicker wire and its diameter is slightly smaller (72 mm). The item from unpublished Grave 7, on the other hand, is even larger, with a diameter of 85 mm, and it is made from wire 4.5 mm thick. These three artefacts from the cemetery in Książnice make up a set of the largest earrings within the LVC.

No earrings have been recorded within the WZG.

Within the JSG, the only earring has been recovered from Grave 27 in Jordanów. The ornament is made from doubly coiled copper plate with the ends shaped into spirals (Seger 1906, table 8: 6).

Within the BKC, similarly, no classic earrings fashioned from coiled copper wire have been recorded. Other types of these artefacts, however, are known from that environment: earrings made from copper beads have been recovered from Graves XXIV and XXV in Brześć Kujawski (Grygiel 2008, 1875, fig. 1458: A1); similar jewellery has been found in a child's grave in Krusza Zamkowa (Bednarczyk *et al.* 1980, fig. 15).

South of the Carpathians, earrings shaped as relatively small rings or coils of copper wire or of plate were the most popular in the eastern Balkans. They have been recorded, for example, in many graves at the Durankulak cemetery (Todorova 2002, table 19, 20, 23, 45, 60, 83, 94, 119). A circular earring has also been found in the fourth building layer of the late Chalcolithic settlement in Smajdowo in north-eastern Bulgaria (Pernicka *et al.* 1997, 98, table 3: 2715).

Within the Tiszapolgár culture, a small ring made from copper wire has been found under the skull of a child buried in a flexed position on its left side in Grave 2 at the Deszk B cemetery (Lichter 2001, 286). Grave goods of the Ludanice group include a circular earring from Grave 108 in Branč; the copper wire ring rested there on the right temple of a five – or six-year-old (Lichter 2001, 370).

The other earring from Grave 8 (Ks/w/19/08) is a very interesting find, also without analogies in grave goods of the Danube cultures in present-day Poland. The artefact, made from copper wire with a flat-convex section, with one end thinned and the other much thickened (Fig. 10: J, 11: H), has been uncovered under the skull, next to the necklace and the bigger earring described above (Fig. 7: A).

Ornaments of that type, made of gold or copper, are known from rich grave goods of the Varna culture, e.g. in Graves 1 and 18 at the

Devnja cemetery (Todorova-Simeonowa 1971; Lichter 2001, Abb. 37: 13), Graves 2, 3, 6, 15, 32 and 119 at the necropolis in Varna (Ivanow 1975; Lichter 2001, 106–107) and Graves 23, 443, 455, 545, 558 and 594 in Durankulak (Todorova 2002).

Copper earrings have also been uncovered in cremation graves of the Suczawa group at the cemetery in Suczawa (Mareş 2002, 125, 296, Plansa 61: 6, 8).

3.2.3.4. Two rings from copper wire

Two rings made from copper wire with a diameter of approx. 50–55 mm, one with slightly overlapping thickened ends and, additionally, with a flat round piece of copper wrapped around the wire (Ks/w/08, Table 1: 7, Fig. 10: F, 11: I), the other with one end thickened, the other thinned (Ks/w/10/08, Table 1: 6, Fig. 10: G, 11: J), lay flat next to each other at the level of the chest (Fig. 5, 6, 7: E).

The arrangement of the rings has no analogies. On the one hand, their position at the chest level may suggest that they were dress ornaments, sewn to the buried woman's clothes. On the other hand, their shape and size make them similar to earrings known e.g. from a grave at Site 7 in Garbatówka Kolonia (Polańska 1999). This can mean that the grave goods in Grave 8 in Książnice included yet another pair of earrings which, like the second necklace, were intended to emphasise the high status of the buried woman. In the third interpretation, the rings were elements of a complex ornament worn on the chest, originally fastened onto a necklace or a string/strap tied around the neck. An ornament of that kind is presented in a female figurine from Falkenstein-Schanzboden in Lower Austria (Neugebauer, Maresch 1995).

3.2.3.5. The position of the set of copper artefacts from the cemetery in Książnice in the context of grave goods in the LVC and other Danube groups

The evidence presented in Anna Zakościelna's monograph on LVC funeral rites shows that the overall number of discovered LVC copper artefacts is 40 items, including 11 fragments which are too poorly preserved for their form to be identified (Zakościelna 2010, 146, table 38). Together with the ornaments from Grave 8 and the unpublished material from Grave 7 in Książnice, as well as Grave 1 at Site 8 in Mikulin, the Lublin province, discovered in 2012 (kind information by Anna Zakościelna, co-author of the research), the number of

known LVC copper artefacts rises to 57 items. The special position of the burial goods from Grave 8 becomes clear when we consider that in the LVC materials published so far, the most numerous sets of copper artefacts consist of three items (a grave at Site 7 in Garbatówka Kolonia and Grave 2 in Książnice), while Grave 8 and the entire necropolis in Książnice have provided twenty artefacts altogether. Paradoxically, this has not been reflected in the classification of the diversity of LVC burial goods proposed by Anna Zakościelna (Zakościelna 2010, 184), who gives only 22 points (out of 336) to Grave 8 and 51 points to Grave 2, thus placing the features in the group of poor and moderately rich graves (Zakościelna 2010, 185, table 47; 186). Sławomir Kadrow compares Grave 2 to female burials from the first group of wealth in the division proposed by Clemens Lichter for the Bodroghkeresztúr culture (Kadrow 2008, 89).

On the basis of the analysis presented above, several general remarks can be made about copper jewellery within the LVC.

The most frequent types of ornaments are big earrings made from a single coil of wire, recorded sporadically outside the LVC ecumene, then multi-coiled earrings and bracelets. The choker necklaces made from copper wire and the small earring uncovered in Książnice should be considered as entirely new forms.

The presence of the small earring among late LVC burial goods in Małopolska is difficult to explain. Ornaments of that type were popular in the eastern Balkans, mainly in the 5th millennium BC. However, they have not been recorded in materials of the groups inhabiting the Carpathian Basin in the middle Copper Age, who were the primary source of cultural patterns for the LVC. The origin of the necklaces found in Książnice seems even more mysterious, because that form started to be used in Małopolska no sooner than in the Corded Ware culture (Włodarczak 2006, table XXVII: 1).

Spectacle-shaped pendants of the Jordanów type, associated earlier mainly with the Lengyel cycle, may have been more universal than it has been assumed so far. Their presence in burial goods of the WZG and the LVC need not be treated as a foreign substrate; it can be further evidence of the blending traditions of the Lengyel cycle and the cultures of the Tisza basin north of the Carpathians.

The WZG was the closest to the LVC as regards copper production. Both units made ornaments mainly from copper wire, more rarely

from copper plate, used primarily in the production of bracelets. Neither unit used necklaces and diadems formed from single segments, often with repoussé decoration of the metal, which were typical of the older horizon of the inflow of copper ornaments. The location of LVC and WZG sites in western Małopolska indicates that the zones of LVC and WZG settlement overlapped in the Proszowice-Miechów loess area and that the two units must have established mutual contacts (Nowak 2014, fig. 1, in press). The distribution of copper artefacts in both cultures (Fig. 12) seems to suggest that the main route of their transfer in Małopolska ran along the Vistula valley.

The temporal relation between the inflow of copper ornaments in the WZG and in the LVC remains unspecified at present. Similarly, it is yet impossible to determine whether artefacts recorded at cemeteries in the eastern LVC and those from the Pińczów Hummock and the Sandomierz Upland came from the same source.

Many doubts may be settled by analysing the chemical composition of the copper artefacts from Książnice as compared to finds from the LVC and the WZG. The analyses have not been made so far, because they are detrimental to the artefacts and should not be repeated on the same objects. They will be carried out for the planned monograph on the LVC cemetery at Site 2 in Książnice.

3.3. *Chronology*

The radiocarbon dating of Grave 8 (3806–3711 BC [44.1%], with the probability range of 62.8%) corresponds to the relative chronology accepted for the entire cemetery (Wilk 2004, 240–241; 2006, 259), based primarily on analogies with various copper artefacts from Książnice. A shaft-hole axe of the Şiria type, variant Asód, from Grave 3 (Wilk 2004, 238, fig. 14) has parallels in the Bodrogheresztúr culture (Matuschik 1997, 96–97); the form and technology of a bracelet made from repoussé copper plate from Grave 2 (Wilk 2004, fig. 11: 3–5) are reminiscent of a diadem found in the hoard in Horodnica from the BII phase of the Tripolye culture (Sulimirski 1961, 92, plate I: 5; Der-gacev 2002, 86, table 65: A-294). A similar ornament may have been uncovered in Grave 33 at Site 5 in Kraków Nowa Huta-Wyciąże (Kaczanowska 2009, 84).

None of the copper artefacts from Grave 8, however, is a reliable chronological determinant. The spectacle-shaped pendants of the Jor-

danów type, which are undoubtedly the most characteristic artefacts, have rather vague chronology. Irenäus Matuschik dates their use in the Jordanów Śląski group and the Brześć Kujawski and the Bodrogkeresztúr cultures to the turn of the 5th and the 4th millennia BC (Matuschik 1996, 8); Ryszard Grygiel, drawing on a series of radiocarbon datings for Osłonki and Brześć Kujawski, places spectacle-shaped pendants found in Kuyavia in the classical phase of the BKC, i.e. in 4500–4300 BC (Grygiel 2008, 1874–1876, 1975–1977).

Within the chronological paradigm proposed for the LVC by Sławomir Kadrow and Anna Zakościelna (Kadrow, Zakościelna 2000, 235; Zakościelna 2010, 28–30), the cemetery at Site 2 in Książnice falls into the III/IIIa phase (ca. 3800–3600 BC), which corresponds to the A phase of the Bodrogkeresztúr culture; the same refers to the necropolises in Krasne Kolonia, at Sites 10 and 26 in Strzyżów, at Site 1C in Gródek nad Bugiem and to a number of graves at Grodzisko II in Złota. In the researchers' view, the period was characterised by gradual abandonment of white painting on vessels, by decreasing popularity of goblets and increased import of copper artefacts, as well as by a growing number of small separate cemeteries (Kadrow, Zakościelna 2000, 223, 236; Zakościelna 2006, 84–85; Zakościelna 2010, 30–31). It is worth noting that Tomasz Chmielewski suggests other chronologies of the LVC and the Transcarpathian groups; for example, he dates the Bodrogkeresztúr culture to a much earlier period (Chmielewski 2008).

It seems that research into the nature of the burials in Książnice has gained new and important data with references to the Hunyadihalom-Lażnany culture from eastern Slovakia and Hungary thanks to the discovery of a vessel with Scheibkenkel handles recovered from Grave 7 in 2008. Since the artefact has not been published yet, the presence of the Hunyadihalom-Lażnany traits at the cemetery in Książnice is mentioned here only in passing.

4. Summary

Apart from providing the new data about material culture, Grave 8 is a perfect example of the changes taking place in the social structure of the younger Danubian cultures. The relevant period has been analysed extensively in terms of the growing number of cemeteries located outside of settlements (Kadrow 2008, 86; with further references) and

gender-differentiated burial rites reflected in the different positions and orientations of the skeletons and the arrangement of grave goods depending on the gender of the deceased (Lichter 2001, 276–280, 322–323; Kadrow 2008; Zakościelna 2010, 223–224, 227–228; Kadrow 2011). The most varied grave goods which included prestige weapons: axes, battle axes, copper daggers, antler axes, bone daggers and long flint blades, and often also jewellery, were reserved for male burials (Lichter 2001, 291; Zakościelna 2010, 229, 231). Rich grave goods in women's graves have been well attested in the Varna culture in Bulgarian Dobruja. The Durankulak cemetery comprised several such burials with exceptionally varied goods, e.g. Graves 224, 245 and 447 with necklaces, bracelets and pendants made from *Spondylus* shell, with copper earrings and bracelets (Todorova 2002, table 20, 23, 69).

Within the Tiszapolgár culture, too, some of the uncovered graves contained numerous copper or shell ornaments, e.g. hip belts (Lichter 2001, 291–292, Fig. 129; Zakościelna 2010, 229–230). The tendency was even more pronounced in the Bodrogkeresztúr culture, where the richest goods in women's graves included, apart from copper jewellery and hip belts, also gold artefacts (Lichter 2001, 344–345).

The analysed burial gives interesting new information as regards the area of Małopolska. It shows that the late LVC, with the gradually forming elite who controlled the trade exchange and the distribution of prestige objects (Zakościelna 2008, 544; 2010, 231), included women of high social standing. This has already been indicated by the young female burial in Grave 2 at Site 2 in Książnice, discovered in 2002, accompanied by an impressive set of copper jewellery, vessels and numerous flint artefacts (Wilk 2004, 227–229). The small group of rich female burials comprises also Grave 390 at Grodzisko I in Złota, with copper earrings and jewellery made from *Glycymeris*, *Veneridae*, *Naticidae* and *Cerithium* shells (Sałacińska, Zakościelna 2007, 452, table LXXIII).

Within the BKC, female burials reflecting the social changes described above include Graves XIII and LIV in Osłonki, containing unique sets of copper jewellery (Grygiel 2008, table CCXXXII, fig. 1458), and burials with ornamented bone armlets and hip belts made from shell beads, discovered in Krusza Zamkowa (Czerniak 1980, fig. 40, 45), Osłonki, Brześć Kujawski (Grygiel 2008, table CCXXXVII, fig. 1450, 1451) and Biskupin (Maciejewski *et al.* 1954, 69, fig. 1–4; 76–77).

The methodical excavations carried out in connection with road investments in Lower Silesia in recent years have uncovered two cemeteries similar to the necropolis in Książnice: the JSG cemeteries at Site 10/11/12 in Domasław (Gediga 2012; Mozgała, Murzyński 2012) and at Ślęza 10 (Bronowicki *et al.* 2001), both in the Lower Silesia province.

Site 10/11/12 in Domasław contained 25 graves forming a separate cemetery; the excavations at Ślęza 10 revealed 9 (13) graves grouped within the settlement. The former necropolis seems particularly interesting, not only as the only independent JSG cemetery documented so far, but also because it comprised numerous copper artefacts: necklaces consisting of rectangular pendants with one end coiled, spectacle-shaped pendants, beads, bracelets, rings and axes (Gediga 2012, table 4). Since results of anthropological analyses of skeletons uncovered at that site have not been published yet, the data cannot be compared with those from the cemetery in Książnice.

The presence of women's and female children's burials accompanied by prestige objects in the younger Danube cultures north of the Carpathians confirms that certain women from that environment attained special social status, presumably through inheritance (Zakościelna 2010, 231) or through other kinds of social relationships, e.g. marriage.

As compared to funeral rites prevailing in Central Europe in the early 4th millennium BC, the LVC necropolis at Site 2 in Książnice seems unusual because of its two burial areas situated several metres apart. The eastern area, intended probably for the local elite, consisted of two parallel rows of graves built on a regularly rectangular plan along the N–S axis. The eastern row comprised an adult female burial and two burials of female children; the western row included two adult male burials, a putative male burial (the identification based on the right-side arrangement of the long bones) and a cenotaph (Fig. 2). Inside that layout, there was a partial burial accompanied by a shaft-hole axe of the Şiria type (Wilk 2004, 259).

The western burial area has not been excavated in its entirety, but it definitely seems to have a more irregular layout and poorer burials. From among eight graves recorded there, only one contained an ulna with traces of copper oxide; in the other cases, grave goods consisted mainly of vessels and flint artefacts.

Acknowledgements

I want to express my gratitude to Anna Zakościelna for her analysis of the flint material and her kind information about the unpublished research in Mikulin; to Anita Szczepanek for her analysis of the human bone remains, to Danuta Makowicz-Poliszot for her analysis of the animal bone remains, and to Marcin M. Przybyła for his kind information about the results of the unpublished research into Site 24 in Proszowice.

I also owe many thanks to Kasia Górka, Kasia Wolak, Kasia Jeleń, Aleksandra Baran, Michał Motarski, Piotr Łukaszek and Arek Wrębiak, who took part in the excavation of that unusual grave in August 2008.

References

- Altschessische Blätter* 1928 (2), 46.
- Bednarczyk J., Czerniak L. and Koško A. 1980. Z badań nad zespołem osadniczym ludności z kręgu kultur ceramiki wstęgowej w Kruszy Zamkowej, stan. 3, woj. Bydgoszcz (część sepulkralna). *Sprawozdania Archeologiczne* 32, 55–83.
- Bognár-Kutzián I. 1963. *The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bognár-Kutzián I. 1972. The early copper age Tiszapolgár culture in the Carpathian Basin. *Archaeologia Hungarica* 48. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bronowicki J., Domański G. and Kosicki A. 2001. Badania wielokulturowego stanowiska Ślęza 10, gm. Kobierzyce, woj. dolnośląskie. In K. Kraśniewska (ed.), *Raport 96–99. Wstępne wyniki konserwatorskich badań archeologicznych w strefie budowy autostrad w Polsce za lata 1996–1999 (= Zeszyty Ośrodka Ratowniczych Badań Archeologicznych. Seria B: Materiały Archeologiczne)*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 107–129.
- Chmielewski T. 2008. Uwagi o chronologii względnej i absolutnej wczesnego i środkowego eneolitu na obszarze Polski południowo-wschodniej i zachodniej Ukrainy. *Przegląd Archeologiczny* 56, 41–100.
- Csányi M., Raczky P. and Tárnoki J. 2010. Das kupferzeitliche Graberfeld von Rákóczi-falva Bagi fold in Ungarn. *Das Altertum* 55, 241–270.
- Czerniak L. 1980. *Rozwój społeczeństw kultury późnej ceramiki wstęgowej na Kujawach*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Dergacev V. 2002. *Die äneolithischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien (= Prähistorische Bronzefunde 20(9))*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Gediga B., Mozgała M. and Murzyński T. 2012. Nowe źródła do poznania grupy jordanowsko-śląskiej. In J. Juchelka (ed.), *Archeologický sborník K šedesátým narozeninám Vratislava Janáka*. Opava: Slezská Univerzita, 74–86.
- Grabowska B. and Zastawny A. 2011. Materiały kręgu lendzielsko-pogarskiego ze st. 5 w Modlnicy, pow. krakowski. In J. Kruk and A. Zastawny (eds.), *Modl-*

- nica, st. 5: *Od neolitu środkowego do wczesnej epoki brązu* (= *Via Archeologia. Źródła z badań wykopaliskowych na trasie autostrady A4 w Małopolsce*). Kraków: Krakowski Zespół do Badań Autostrad, 95–172.
- Grygiel R. 2008. *Neolit i początki epoki brązu w rejonie Brześcia Kujawskiego i Osłonek. Tom II. Środkowy neolit. Grupa brzesko-kujawska kultury lendzielskiej*. Łódź: Fundacja Badań Archeologicznych Imienia Profesora Konrada Jażdżewskiego – Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi.
- Gurba J. and Kutylowski A. 1970. Sépulture à inhumation No 3, 4, 5 Strzyżów 2 A, distr. de Hrubieszów. *Inventaria Archaeologica (Pologne)* 25, 151–153.
- Ivanov I. 1975. Razkopki na Varnenskiya eneoliten nekropol prez 1972 g. *Izvestia na Narodniya Muzej Varna* 11, 1–16.
- Kaczanowska M. 2009. Obrządek pogrzebowy w kulturze lendzielskiej. In A. Czekał- Zastawny (ed.), *Obrządek pogrzebowy kultur pochodzenia naddunajskiego w neolicie Polski południowo-wschodniej (5600/5500–2900 BC)*. Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 67–105.
- Kadrow S. 2008. Gender-differentiated burial rites in Europe of the 5th and 4th millennium BC: attempts at traditional archaeological interpretation. *Analecta Archaeologica Ressoiviensia* 3, 49–95.
- Kadrow S. 2011. Confrontation of Social Strategies? – Danubian Fortified Settlements and the Funnel Beaker Monuments in SE Poland. In M. Furholt, F. Lüth and J. Müller (eds.), *Megaliths and identities : early monuments and Neolithic societies from the Atlantic to the Baltic: 3rd European Megalithic Studies Group Meeting, 13th–15th of May 2010 at Kiel University* (= *Frühe Monumentalität und soziale Differenzierung* 1) Bonn: Dr. Rudolf Habelt, 185–198.
- Kadrow S. and Zakościelna A. 2000. An Outline of the Evolution of Danubian Cultures in Małopolska and Western Ukraine. In A. Kośko (ed.), *The Western Border Area of the Tripolye Culture (=Baltic-Pontic Studies 9)*. Poznań: Institute of Prehistory Adam Mickiewicz University, 187–255.
- Kokowski A. and Koman W. 1985. Neolithique et la période romaine aux environs de Hrubieszów, Pologne de l'est. *Inventaria Archaeologica (Pologne)* 54, 332–337.
- Kovács I. 1944. A Marosdécsei rézkori temető. *Közlemények Kolozsvár* 4, 3–21.
- Kozłowski J. K. 1971. Eneolityczne groby szkieletowe z Nowej Huty-Wyciąża. *Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne* 1, 65–97.
- Kozłowski J. K. 2006. Grupa Wyciąże-Złotniki i bezpośrednie oddziaływania późnopolgarskie. In M. Kaczanowska (ed.), *Dziedzictwo cywilizacji naddunajskich: Małopolska na przełomie epoki kamienia i miedzi*. Kraków: Muzeum Archeologiczne w Krakowie, 53–62.
- Lech J. and Noworyta E. 1979. Grób grupy jordanowskiej kultury lendzielskiej z Dobkowic, gm. Kobierzyce, woj. Wrocław. *Silesia Antiqua* 21, 7–13.
- Lichter C. 2001. *Untersuchungen zu den Bestattungssitten des südeuropäischen Neolithikums und Chalkolithikums* (= *Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Internationale Interakademische Kommission für die Erforschung der Vorgeschichte des Balkans* 5). Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Maciejewski F., Rajewski Z. and Wokroj F. 1954. Ślady Osadnictwa kultury tzw. brzesko-kujawskiej w Biskupinie, pow. Żnin. *Wiadomości Archeologiczne* 20(1), 67–79.

- Makowicz-Poliszt D. 2006. Animal bone material from graves of the Lublin-Volhynia Culture at site 2 at Książnice, commune of Pacanów. *Sprawozdania Archeologiczne* 58, 303–305.
- Makowicz-Poliszt D. 2014 [in press] Animal bone material from Lublin-Volhynia Grave 8 at Site 2 in Książnice, the Pacanów commune, Świętokrzyskie voivodeship. *Analecta Archaeologica Ressoviensia* 9.
- Mareş I. 2002. *Metalurgia aramei în neo-eneoliticul României*. Suceava: Editura Bucovina Istorică.
- Matuschik I. 1996. Brillen – und Hackenspiralen der frühen Metallzeit Europas. *Germania* 74(1), 1–43.
- Matuschik I. 1997. Eine donauländische Axt vom Typ Şiria aus Überlingen am Bodensee – Ein Beitrag zur Kenntnis des frühesten kupferführenden Horizontes im zentralen Nordalpengebiet. *Prähistorische Zeitschrift* 72(1), 81–105.
- Neugebauer-Maresch C. 1995. Mittelneolithikum: Die Bemaltkeramik. In E. Lenneis, C. Neugebauer-Maresch and E. Ruttkay (eds.), *Jungsteinzeit im Osten Österreichs*. St. Pölten : Verlag Niederösterreichisches Pressehaus, 57–107.
- Nowak M. 2014. Późny etap rozwoju cyklu lendzielsko-polgarskiego w zachodniej Małopolsce. In K. Czarniak, J. Kolenda and M. Markiewicz (eds.), *Szkice neolityczne. Księga poświęcona pamięci prof. dr hab. Anny Kulczyckiej-Leciejewiczowej* [in press].
- Noworyta E. 1986. Osada grupy jordanowskiej kultury lendzielskiej w Tyńcu Małym, gm. Kobierzyce. *Silesia Antiqua* 28, 7–90.
- Novotna M. 1984. *Halsringe und Diademe in der Slowakei* (= *Prähistorische Bronzefunde* 11(4)). München.
- Patay P. 1976. A magyarhomorogi rézkori temető. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 56, 173–254.
- Patay P. 1984. *Kupferzeitliche Meißel, Beile und Äxte In Ungarn* (= *Prähistorische Bronzefunde* 9(15)), München.
- Pernicka E., Bergemann F., Schmitt-Strecker S., Todorova H. and Kuleff I. 1997. Prehistoric copper in Bulgaria. Its composition and provenance. *Eurasia Antiqua Zeitschrift für Archäologie Eurasien* 3, 42–180.
- Polańska M. 1999. Grób kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej ze stan. 7 w Garbatówce Kolonii, woj. lubelskie. *Archeologia Polski środkowo-wschodniej* 4, 9–15.
- Rook E. 1980. Osadnictwo neolityczne w jaskiniach Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej. *Materiały Archeologiczne* 20, 5–115.
- Sałacińska B. and Zakościelna A. 2007. „Pierwsze groby kultur ceramik wstęgowych w Polsce” (Groby kultury lubelsko-wołyńskiej ze stanowiska Złota „Grodzisko I i II”). *Wiadomości Archeologiczne* 59, 77–113.
- Seger H. 1906. Die Steinzeit in Schlesien. *Archiv für Anthropologie* NF 5, 116–141.
- Seger H. 1936. Schlesische Hortfunde aus Bronze und frühen Eisenzeit. *Alt Schlesien* 6, 85–90.
- Šikulová V. and Zápotocký M. 2010. Raně eneolitický měděný pectorál z vrchu Kotouče u Štramberka. *Archeologické rozhledy* 62, 395–428.

- Šiška S. 1972. Gräberfelder der Lažňany-Gruppe in der Slowakei. *Slovenská Archeologi* 20(1), 107–175.
- Sulimirski T. 1961. Copper Hoard from Horodnica on the Dniester. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 91, 91–97.
- Szczepanek A. 2014. An anthropological analysis of a skeleton from the Lublin-Volhynian culture grave in Książnice, site 2, the commune of Pacanów, Świętokrzyskie voivodeship. *Analecta Archaeologica Ressoviensia* 9 [in press].
- Todorova-Simeonova, H. 1971. Kasnoeneolitnijat nekropol kraj grad Devnya – Varnensko. *Izvestia na Narodniya Muzej Varna* 7, 3–40.
- Todorova H. (ed.) 2002. *Durankulak 2. Die prähistorischen Gräberfelder von Durankulak*. Sofia: Anubis.
- Włodarczak P. 2006. *Kultura ceramiki sznurowej na Wyżynie Małopolskiej*. Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.
- Wilk S. 2004. Graves of the Lublin-Volhynian culture at site 2 in Książnice, district of Busko Zdrój. 2001/2002, 2003 exploration season. *Sprawozdania Archeologiczne* 56, 224–260.
- Wilk S. 2006. Graves of the Lublin-Volhynian culture at site 2 in Książnice, district of Busko Zdrój. 2004 exploration season. *Sprawozdania Archeologiczne* 58, 247–273.
- Zakościelna A. 2006. Kultura lubelsko-wołyńska. Zagadnienia jej genezy, periodyzacji i chronologii. In M. Kaczanowska (ed.), *Dziedzictwo cywilizacji nadduńskich: Małopolska na przełomie epoki kamienia i miedzi*. Kraków: Muzeum Archeologiczne w Krakowie, 77–94.
- Zakościelna A. 2008. Wiórowce-sztylety jako atrybuty pozycji społecznej mężczyzn kultury lubelsko-wołyńskiej. In J. Bednarczyk, J. Czebreszuk, P. Makarowicz and M. Szmyt (eds.), *Na pograniczu światów. Studia z pradziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Koško w 60. rocznicę urodzin*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 577–591.
- Zakościelna A. 2009. Obrządek pogrzebowy kultury lubelsko-wołyńskiej. In A. Czekał-Zastawny (ed.), *Obrządek pogrzebowy kultur pochodzenia naddunajskiego w neolicie Polski południowo-wschodniej (5600/5500–2900 BC)*. Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 107–148.
- Zakościelna A. 2010. *Studium obrządku pogrzebowego kultury lubelsko-wołyńskiej*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Zakościelna A. and Prusicka-Kolcon E. 2006. Grób kultury lubelsko-wołyńskiej ze stanowiska 1 w Gozdowie, pow. hrubieszowski. *Archeologia Polski Środkowo-wschodniej* 8, 243–251.

Stanisław Wilk

Elitarny pochówek z epoki miedzi – grób nr 8 z cmentarzyska kultury lubelsko-wołyńskiej na stan. 2 w Książnicach, woj. świętokrzyskie

Wstęp

Stanowisko 2 w Książnicach, gm. Pacanów położone jest na wierzchołku jednego z przykrytych warstwą lessu wzniesień, we wschodnim krańcu Garbu Pińczowskiego (AZP 95–67: 100). Od zachodu wzniesienie opływa niewielki bezimienny ciek, tworzący wyraźną dolinę. Od północy teren płynn timer opada w kierunku szosy relacji Kraków–Sandomierz (Ryc. 1). Stanowisko zostało odkryte przez Jana Machnika i Leszka Gajewskiego w 1955 r. W roku 1993, Andrzej i Barbara Matogowie przeprowadzili badania powierzchniowe w obrębie wsi Książnice i założyli kartę AZP stanowiska.

W ciągu dziesięciu sezonów badań wykopaliskowych (2001/2002, 2003–2006, 2008, 2010–2013) prowadzonych przez autora artykułu, odkryto wielokulturowy kompleks osadniczo-funeralny z eneolitu i wczesnej epoki brązu, na który składają się: cmentarzysko kultury lubelsko-wołyńskiej (Ryc. 2), osada kultury pucharów lejkowatych, cmentarzysko kultury złockiej, osada z mieszanymi materiałami amforowo-złockimi, nekropola kultury ceramiki sznurowej, cmentarzysko oraz osada z rowem kultury mierzanowickiej.

Przedmiotem analizy przeprowadzonej w tym artykule jest grób szkieletowy nr 8 kultury lubelsko-wołyńskiej (dalej K LW). Wykopaliska przeprowadzone latem 2008 roku finansowane były ze środków priorytetu 4 Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego (MKiDN) w ramach współpracy z Fundacją Rozwoju Człowieka „Galileo” im. prof. Mariana Mazura.

Osobne artykuły, autorstwa Anity Szczepanek i Danuty Makowicz-Polisot, opublikowane w tym samym tomie, zawierają analizę antropologiczną oraz archeozoologiczną odkrytego materiału kostnego.

2. Opis grobu

Obiekt nr 3/08 odsłonięto w obrębie wykopu II/08, na głębokości 45–50 cm (Ryc. 3). Na poziomie stropu manifestował się jako wydłużony po linii północ-południe, prostokąt o barwie szaro-brunatnej uszkodzony od południa przez wkop wodociągowy (Ryc. 4). Eksplorację jamy grobowej prowadzono do poziomu dna (głębokość 55 cm), następnie na długości ok. 2 m spenetrowano wkop wodociągowy w poszukiwaniu zniszczonych elementów inwentarza.

2.1. Pochówek

Na głębokości 55–60 cm natrafiono na niemal kompletny, ale źle zachowany szkielet kobiety w wieku *adultus*, ułożony w pozycji skurczonej na lewym boku i na plecach, z czaszką na południe i kończynami dolnymi zgiętymi pod kątem ok. 90°. Prawa kończyna górna, zgięta pod kątem 96° ułożona była w okolicy podbrzusza, a lewa kończyna górna, zgięta pod kątem 34° leżała przed czaszką (Ryc. 5, 6, 8). W wyniku prowadzonych w latach 90. ubiegłego stulecia prac ziemnych związanych z budową sieci wodociągowej, najbardziej ucierpiała czaszka. Całkowitej destrukcji uległa twarzoczaszka. Szczęśliwym trafem ozdoby głowy i szyi leżące na krawędzi wkopu wodociągowego pozostały nietknięte przez koparkę, (Ryc. 7:B, 8).

2.2. Inwentarz

Przy zmarłej kobiecie znaleziono 10 ozdób wykonanych z drutu miedzianego.

Pod czaszką spoczywał naszyjnik zaopatrzony w aplikację w postaci zawieszki binoklowatej (Ryc. 7: A, B, 8, 10: A, B, 11: A, B). Wewnątrz naszyjnika leżała zausznicza wykonana z nieco cieńszego drutu niż naszyjnik (Ryc. 7: A, B, 8, 10: E, 11: G), a obok niej kolczyk o jednym końcu pogrubionym a drugim zwężonym w kołec (Ryc. 8, 10: J, 11: H). Drugi, niemal identyczny naszyjnik z zawieszka binoklowatą znaleziono na wysokości podbrzusza, nad nasadą lewej kości udowej (Ryc. 5, 6, 7: C, 8, 10: C, D, 11: C, D). Na lewej kości łokciowej i promieniowej odsłonięto bransoletę wykonaną z trzech zwojów drutu miedzianego o płasko-wypukłym przekroju, ze zwężającymi się końcówkami (Ryc. 5, 6, 7: D, 8, 10: H, 11: E). Na prawej kości łokciowej i promieniowej spoczywała druga, podobna bransoleta z dwóch i pół zwoju drutu miedzianego (Ryc. 5, 7, 10: I, 11: F). Na wysokości klatki piersiowej, płasko obok siebie leżały dwa kółka z drutu miedzianego o przekroju okrągłym (Ryc. 5, 6, 7: E, 8). Jedno z tych kółek posiada niewielką aplikację w postaci wąskiej blaszki miedzianej zawiniętej na drucie (Ryc. 10: F, G, 11: I).

Z grobu pochodzą także dwa wyroby z krzemienia czekoladowego. Wiórowiec częściowy z pazurowatym wierzchołkiem, złamany w części proksymalnej, formowany retuszem rynienkowatym i półstromym (Ryc. 9: C), znaleziony obok prawej stopy zmarłej (Ryc. 7: G, 8) oraz wiór częściowo korowy, retuszowany półstromo w partii proksymalnej części lewej, ze śladami retuszu użytkowego na stronie prawej (Ryc. 9: D), który został odkryty ok. 30 cm na wschód od klatki piersiowej (Ryc. 6, 8).

Ponadto, w jamie oraz w obrębie wkopu wodociągowego na południe od jamy znaleziono 68 fragmentów ceramiki KŁW: 13 fragmentów czary gruszkowatej (Ryc. 9:B), w tym 2 fragmenty wylewu, 1 fragment dna, 10 fragmentów brzuśców; 36 fragmentów amfory gruszkowatej (Ryc. 8, 9: A), w tym 3 fragmenty wylewu, 1 ucho, 2 fragmenty dna, 31 fragmentów brzuśców.

Na podstawie odkrytych relikwii należy przypuszczać, że przed czaszką, w zniszczonym południowo-wschodnim narożniku jamy, znajdowa-

ły się co najmniej dwa naczynia gliniane: amforka i czara gruszkowata (Ryc. 9: A, B).

W północno-wschodniej części jamy grobowej odsłonięto zgrupowanie kości zwierzęcych należących najprawdopodobniej do jednego osobnika reprezentującego prawie dorosłą owcę *Ovis aries* L. oraz fragmenty kości piszczelowej prawej, należące do prawie dorosłych kóz/owiec *Capra hircus* L./*Ovis aries* L. (Ryc. 5, 8; Makowicz-Poliszot 2014 w druku).

2.3. Chronologia

Dla grobu 8 z Książnic posiadamy jedno oznaczenie radiowęglowe (Poz-27532), wykonane w Poznańskim Laboratorium Radiowęglowym, dzięki funduszom z priorytetu 4 MKiDN pozyskanym przez Fundację Rozwoju Człowieka „Galileo” im. prof. Mariana Mazura. Data uzyskana z fragmentu żebra ludzkiego wynosi 5010 ± 50 BP, co po kalibracji daje w przybliżeniu wynik 3806–3711 BC (44.1%) przy zakresie prawdopodobieństwa 62,8% (Ryc. 7:B).

3. Analiza

3.1. Pochówek

Kształt i orientacja jamy grobowej, jak również sposób ułożenia zmarłej jest zgodny ze standardami obowiązującym w KLW. Rozstawienie kończyn górnych odpowiada typowi 4 schematu ułożenia rąk zmarłych wg Anny Zakościelnej (Zakościelna 2010, 87, ryc. 27: 4). Zwraca natomiast uwagę charakterystyczna i rzadko spotykana pozycja kończyn dolnych, które zgięte były pod kątem ok. 90°, co odpowiada typowi 6 wg Anny Zakościelnej (Zakościelna 2010, 87, ryc. 28: 6). Zbliżony układ kończyn dolnych zanotowano w kobiecym grobie 390 na stan. Grodzisko I w Złotej (Sałacińska, Zakościelna 2007, 88, ryc. 11) i w grobie VIII na stan. 1C w Gródku na Bugiem, dla którego nie znamy oznaczenia płci (Zakościelna 2010, 360, tabl. XVI: A).

Obecność kości zwierzęcych jest powszechnym zjawiskiem w grobach późnej KLW (Zakościelna 2010, 152). Na cmentarzysku w Książnicach szczątki zwierząt typu koza/owca znaleziono łącznie w 6 grobach (Wilk 2004; 2006; Makowicz-Poliszot 2006). Najczęściej złożone były właśnie w NE części jamy, wyjątek stanowi kenotaf (grób 6), gdzie spoczywały w centrum obiektu.

3.2. Inwentarz grobowy

3.2.1. Ceramika

Fragmenty amforki gruszkowatej z zachowanym jednym, lekko wystającym ponad krawędź wylewu uchem (Ryc. 9A), wykonano z gliny schudzonej szamotem ze śladową domieszką drobnego piasku. Ceramika na powierzchni ma barwę pomarańczowo-szaro-brunatną, zaś wewnątrz szarą. Jest mączysta w dotyku i posiada trójwarstwowy przełam (pomarańczowy-szary-pomarańczowy). Grubość skorup waha się od 42 mm do 65 mm. Fragmenty

drugiego naczynia – czary gruszkowatej, wykonano również z gliny chudzonej szamotem ze śladową domieszką drobnego piasku, jednak ceramika jest twardsza i posiada szorstkie powierzchnie. Powierzchnie zewnętrzne mają barwę pomarańczowo-brunatną, a wewnętrzne jasnobezową. Przełam jest dwubarwny (pomarańczowy-szary). Grubość skorup waha się od 38 do 55 mm. Jak widać z zamieszczonego wyżej opisu, naczynia reprezentują odrębne grupy technologiczne. Amforka wydaje się mieć zbliżone proporcje do naczyń z grobu VII na stan. 1C w Gródku na Bugiem (Zakościelna 2010, 359, tabl. XV: 1), z grobu 10 na stan. Krasne Kolonia (Zakościelna 2010, 384, tabl. XXXII: 1), z grobu 2 na stan. 10 w Strzyżowie (Zakościelna 2010, 432, tabl. LIX: 1, 4) oraz z grobu 122/1930 na stan. Grodzisko II w Złotej (Sałacińska, Zakościelna 2007, 100, ryc. 29: 5, 8).

Zachowana we fragmentach czara (Ryc. 9: B) miała ok. 10 cm wysokości, przysadziste proporcje z nisko umieszczoną największą wydętością brzuśca i najprawdopodobniej nie była zdobiona ani ornamentem malowanym ani guzami plastycznymi. Analogiczne naczynia pochodzą m.in. z grobów nr 1, 2, 4, 7 na stan. 16 w Krasnem Kolonii (Zakościelna 2010, 367–368, tabl. XXIII: 1, XXIV: 1, 3; 372, tabl. XXVIb: 20; 379, tabl. XXIX: 3, 4) i z grobu 4 na stan. 2A w Strzyżowie (Gurba, Kutyłowski 1970).

3.2.2. Wyroby krzemienne

Anna Zakościelna w monografii obrządku pogrzebowego KŁW wykazuje jedynie 4 przypadki pewnych i dobrze zachowanych grobów kobiecych wyposażonych w wyroby krzemienne (Zakościelna 2010, 143, tabela 36). W grobach tych wystąpiły tylko dwa typy artefaktów: wióry – 3 szt., wiór retuszowany – 1 szt. Na tym tle zdecydowanie wybija się częściowo zniszczony pochówek ze stan. 1 w Gozdowie, w którym przy niekompletnym szkielecie kobiety w wieku 30–40 lat odkryto aż 7 artefaktów krzemiennych, w tym okazały wiórowiec z krzemienia wołyńskiego (Zakościelna, Prusicka-Kołcon 2006; Zakościelna 2008, 539; 2010, 245–246, 345–346, tabl. VI, VIa). Interesujący zestaw artefaktów krzemiennych (dwa wióry, drapacz, rylec i łuszczeń) pochodzi z grobu 2 w Książnicach, w którym pochowano dziewczynkę w wieku *infans II* (Wilk 2004, 227–228, ryc. 4, 10).

Odkrycie w grobie 8 wiórowca pazurowatego (Ryc. 9:C), który uważany jest za atrybut bogatych grobów męskich (Zakościelna 2008, 533, 539), świadczy o wyjątkowym statusie zmarłej. Przykładem zabiegów przenoszenia męskich atrybutów wysokiej pozycji społecznej na kobiety w Kotlinie Karpackiej, jest grób 47 z cmentarzyska w Magyarhomorog-Kónyadomb, w którym przy szkielecie kobiety znaleziono długi wiór krzemienny (Patay 1976, 193–194). Zasadniczo, zabytki tego typu znajduwane były jednak w grobach męskich w okolicy klatki piersiowej i czaszki (Zakościelna 2008, 539) albo obok miednicy, często w skupiskach sugerujących istnienie opakowania, w którym przedmioty krzemienne przechowywane były przy pasie. Z taką sytuacją mamy do czynienia w grobie 101/1930 na stan. Grodzisko II w Złotej (Sałacińska, Zakościelna 2007, 92, ryc. 19), w grobach 4 i 5 na

stan. 2 w Książnicach (Wilk 2004, 231, ryc. 7: A, 17; 2006, ryc. 3, 8) i w grobie 3 na stan. 2A w Strzyżowie (Gurba, Kutylowski 1970).

Zastanawiająca jest stosunkowo rzadko notowana lokalizacja omawianego wiórowca – między stopami (Ryc. 7: G). W KŁW zbliżoną pozycję ma wiór z grobu 3 na stan. 2A w Strzyżowie (Gurba, Kutylowski 1970; Zakościelna 2010, 425, tabl. LIV), w którym pochowano dorosłego mężczyznę.

3.2.3. Bizuteria miedziana

Garnitur biżuterii miedzianej odkryty w grobie 8 na stan. 2 w Książnicach jest ze wszech miar unikalny, zarówno w skali KŁW, terenu obecnej Polski, a pod pewnymi względami także w skali Europy Środkowej.

Cechą charakterystyczną opisywanego inwentarza jest niezwykle bogactwo ilościowe i jakościowe zdeponowanych ozdób. Wszystkie wykonano z drutu miedzianego, a dokładniej z wąskich sztabek miedzi o przekroju owalnym, okrągłym, płasko-wypukłym lub prostokątnym, formowanych na zimno. Część zabytków ma odpowiedniki w inwentarzach kultur kręgu lędzielsko-pułgarskiego na terenie ziem polskich oraz na południe od Karpat. Jednak, niektóre odkryte w grobie 8 artefakty miedziane pozostają bez analogii.

3.2.3.1. Bransolety

Z grobu 8 pochodzą dwie masywne bransolety: trójzwojowa (Ks/m/6/08, Ryc. 10: H, 11: D; Tabl. 1: 3) o owalnym kształcie ze ścienionymi – ostrymi końcówkami, wykonana z drutu miedzianego o okrągłym i miejscami owalnym przekroju, zlokalizowana na lewym przedramieniu (Ryc. 7: D) oraz dwu i pół zwojowa, owalna (Ks/m/11/08), wykonana z drutu miedzianego o płasko-wypukłym przekroju, ze ścienionymi – ostrymi końcówkami (Ryc. 10: I; 11: F; Tabela 1: 8), odkryta na prawym przedramieniu (Ryc. 7: F).

Z obszaru KŁW łącznie z omawianymi okazami znanych jest osiem bransolet. Trzy z nich wykonano z taśmy miedzianej: egzemplarz z grobu 2 na stan. 2 w Książnicach (Wilk 2004, 228, ryc. 4: C1, 11: 3–5), z grobu na stan. 3 w Stefankowicach Kolonii (Kokowski, Koman 1985) oraz z niepublikowanego grobu 1 z Mikulina (uprzejma informacja Anny Zakościelnej – współautorki badań). Jedyną bliską analogią do zabytków z Książnic stanowi dwuzwojowa bransoleta, wykonana z drutu o przekroju okrągłym, z grobu 101/1930 na stan. Grodzisko II w Złotej, należącego do mężczyzny w wieku *adultus/maturus* (Sałacińska, Zakościelna 2007, 95, ryc. 21, 16/XIX).

Najbliższym KŁW ugrupowaniem, z którego pochodzą znaleziska bogatych zestawów biżuterii grobowej jest grupa wyciąsko-złotnicka (dalej GWZ), rozwijająca się pod koniec V i w I połowie IV tysiąclecia BC w południowo-zachodniej Małopolsce (Kozłowski 2006; Kaczanowska 2009; Grabowska, Zastawny 2011; Nowak 2014 w druku). Z grobów GWZ, zlokalizowanych, głównie w regionie podkrakowskim, pochodzi sześć bransolet miedzianych. Cztery zabytki wykonano z drutu o przekroju owalnym lub okrągłym (grób 6/33 i grób 4–5/32 na stan. Kraków Nowa Huta-Wyciąże; Kozłowski 1971; Kaczanowska 2009, 83), w tym jeden posiada aż dziesięć zwojów, a dwa po

półtora zwoju. Z taśmy miedzianej zrobiono trzy ozdoby pochodzące z grobów: 1(24), 2 (25) i 4/5 (32) na stan. Nowa Huta-Wyciąże (Kozłowski 1971; Kaczanowska 2009, 83), w tym siedmiozwojową o średnicy 3 cm, zdaniem Małgorzaty Kaczanowskiej zbyt małą, aby mogła służyć jako bransoleta (Kaczanowska 2009, 83). Biorąc pod uwagę przykład egzemplarza o zbliżonej średnicy z grobu 2 z Książnic, znaleziony *in situ* na kościach przedramienia dziecka w wieku *infans II*, wydaje się, że omawiany zabytek można potraktować jako bransoletę.

Z odkrytego w 2009 roku na stan. 24 w Proszowicach grobu szkieletowego ok. 2 letniego dziecka pochodzi oryginalny zestaw biżuterii, na który składają się diadem z płytek kalcytowych (marmurowych), dwie nagolennice, bransoleta oraz paciorek miedziany. Półtorazwojowe nagolennice i bransoletę o pojedynczym zwoju z zachodzącymi na siebie końcówkami wykonano ze sztabki miedzi o przekroju prostokątnym i płasko-wypukłym (uprzejma informacja autora badań – Marcina M. Przybyły). Ze względu na lokalizację na lessach proszowicko-miechowskich i bliskość kompleksu stanowisk GWZ w rejonie Krakowa-Nowej Huty, badacz stanowiska zalicza grób do GWZ. Data pozyskana dla tego pochówku (5370 ± 40 BP) sytuuje go w ostatniej ćwierci V tysiąclecia BC (Nowak 2014 w druku), w starszej fazie rozwoju GWZ. Jednak brak ceramiki w materiale zabytkowym uniemożliwia jego jednoznaczną identyfikację kulturową.

Z terenu Kujaw zajętych w 2 połowie V tysiąclecia BC przez kulturę brzesko-kujawską (KBK) znaleziska bransolet miedzianych są stosunkowo rzadkie. Z grobu LXX z Osłonek pochodzi trójzwojowa bransoleta z taśmy miedzianej (Grygiel 2008, 970, ryc. 832: 1 a–c, 971, ryc. 833: 2; 972, ryc. 834: 2). Podobne bransolety odkryto w grobach X (Grygiel 2008, 100, ryc. 84), XXI (Grygiel 2008, 104, ryc. 88) i XXIV (Grygiel 2008, 106, ryc. 90) na stan. 4 w Brześciu Kujawskim (Grygiel 2008, 1875, ryc. 1458: 3).

Kolejnym, bogatym w materiały miedziane ugrupowaniem eneolitycznym jest grupa jordanowsko-śląska (dalej GJS). Cztery egzemplarze bransolet wykonanych z drutu oraz z taśmy miedzianej pochodzą z odkrytego w ramach badań obwodnicy Wrocławia cmentarzyska na stan. 10/11/12 w Domasławiu (Mozgała, Murzyński 2012, 423; Gediga 2012, 83, tabela 4, 85–86, ryc. 4, 5). W grobie nr 1 w Tyńcu Małym odkryto bransoletę wielozwojową z taśmy (Noworyta 1986, 27, ryc. 9g, 64), a w ob. 87 na stan. Ślęża 10 czterozwojową wykonaną z drutu (Bronowicki *et al.* 2001, 124, ryc. 11: 1).

Z eponimicznego cmentarzyska w Jordanowie z grobu 23 znamy dwie wielozwojowe bransolety: jedną z drutu, drugą z blachy (Seger 1906, tafel VII: 3, 5).

Różnego typu bransolety były częstym składnikiem darów grobowych kultur środkowego okresu epoki miedzi w Kotlinie Karpackiej i na Bałkanach. Szczególne miejsce pod tym względem zajmuje cmentarzysko Durankulak w bułgarskiej Dobrudży, gdzie znaleziono aż 49 zabytków tego typu (Pernicka *et al.* 1997, 60–64). Bransolety w większości wykonane były z pojedynczego lub liczącego półtora zwoju masywnego drutu miedzianego (Pernicka *et al.* 1997, 76–77, fig. 7, 8; Todorova 2002).

Na nekropolach kultur Tiszapolgár i Bodrogheresztúr w dorzeczu Cisy, bransolety występowały w bogatych grobach męskich i kobiecych. Dla przykładu Ida Bognár-Kutzián w opracowaniu cmentarzyska Tiszapolgár-Basatanya prezentuje 9 bransolet, wykonanych z blachy i z drutu miedzianego (Bognár-Kutzián 1963, 332–333, tablica VII: 5, XIII: 16, XXII: 3a, 3b, XXV: 6, XXXII: 7, LIV: 4, LXXX: 8, LXXXVIII: 1, 2). Z cmentarzyska Deszk B pochodzą masywne bransolety z pojedynczego zwoju drutu miedzianego (Bognár-Kutzián 1972, tablica XXXIV: 1, 2, 4, 5), a z cmentarzyska Hódmezővásárhely-Népkert pięcioletowa bransoleta z blachy miedzianej oraz trzy jednozwojowe wykonane ze sztabki o przekroju trójkątnym i romboidalnym (Bognár-Kutzián 1972, tablica XXXV: 1, 2, 3, 5). Na cmentarzysku w Tibavie ozdoby rąk odkryto w sześciu grobach. W dwóch po jednej sztuce, w trzech po dwie, a w jednym prawdopodobnie aż cztery (Bognár-Kutzián 1972, 139). Z Rákócizfalva nad Cisą, pochodzą trzy bransolety, w tym dwie wielozwojowe z drutu miedzianego znalezione w kobiecym grobie nr 225 oraz jedna masywna, jednozwojowa z męskiego grobu nr 225 (Csányi *et al.* 2010, ryc. 9: 1, 2, 3; 254, ryc. 11, 13). Także z horyzontu Hunyadihalom-Lažnany znane są bransolety z blachy miedzianej oraz z drutu, m.in. z grobów 7 i 17 na cmentarzysku w Šebastovcach i z grobu 9 na nekropoli Barca (Šiška 1972, 140–141, ryc. 34: 2, 3, 5, 6, 8).

3.2.3.2. Naszyjniki i zawieszki binoklowate

W grobie 8 odkryto dwa naszyjniki z zawieszkami binoklowatymi. Naszyjnik (Ks/w/8/08) znaleziony pod czaszką zmarłej kobiety, ma regularny, okrągły kształt, z zachodzącymi na siebie ściętymi końcówkami (Ryc. 7: A, B). Wykonany został z drutu o przekroju okrągłym (Tabl. I: 4; Ryc. 10: C, 11: C). Towarzyszyła mu zawieszka binoklowata (Ks/w/8a/08) ze sztabki miedzianej o przekroju prostokątnym. Spirale składają się z czterech zwojów, w centrum każdej znajduje się niewielki otwór (Tabl. I: 5; Ryc. 7: C, 10: D, 11: D). Drugi naszyjnik Ks/w/5/08 zrobiony z drutu o przekroju owalnym, ma kształt owalny z zachodzącymi na siebie, ściętymi końcówkami (Tabl. I: 1; Ryc. 10: A, 11: A). Naszyjnikowi towarzyszy zawieszka binoklowata (Ks/w/5a/08) wykonana ze sztabki miedzianej o przekroju prostokątnym. Spirale składają się z pięciu zwojów, w centrum każdej znajduje się niewielki otwór (Tabl. I: 2; Ryc. 10: B, 11: B). W momencie odkrycia naszyjnik leżał płasko na wysokości podbrzusza zmarłej, z zawieszka binoklowatą skierowaną na południe (Ryc. 6, 7: C).

Na początku omawiania tej grupy zabytków należy zauważyć, że naszyjniki-obręcze z drutu, jako osobny typ ozdób nie były wcześniej wydzielone w kulturze lubelsko-wołyńskiej (Zakościelna 2010, 146, Tabl. 38). Jedyną, a zarazem bardzo bliską analogią do opisanych obiektów jest naszyjnik odkryty w grobie 2 z Książnic (Wilk 2004, 228, ryc. 4: C3, ryc. 11: 2), który Anna Zakościelna określiła jako masywną zausznicę (Zakościelna 2010, 147).

Obie zawieszki binoklowate z grobu 8 reprezentują późno lądzielski typ Jordanów, charakteryzujący się stosunkowo niewielkimi rozmiarami spiral

dochodzącymi do 55 mm średnicy (Matuschik 1996, 7; Šikulová, Zápotocký 2010, 407, 418, ryc. 10). Poza tym, obie charakteryzują się wyjątkowo małymi rozmiarami (36,3 × 32,4 mm i 34,5 × 32,3 mm).

Rozmieszczenie znalezisk zawieszek typu Jordanów prezentuje Rycina 13.

W KŁW zabytki tego typu znane były wcześniej tylko z cmentarzyska w Jankach Dolnych, gdzie 2 egzemplarze zostały znalezione na powierzchni stanowiska (Kadrow, Zakościelna 2000, fig. 34). Mierzą one 70 i 72 mm długości i są prawie dwa razy większe od okazów z Książnic (Zakościelna 2006, 87, ryc. 5: 13, 14).

W GWZ nie odkryto dotychczas żadnego naszyjnika. Natomiast zachowana fragmentarycznie zawieszka binoklowata z jaskini Ciemnej-Oborzysko Wielkie w Ojcowie, zaginęła (Kozłowski 1971, 86; Rook 1980, 24).

W KBK popularne są naszyjniki-kolce składające się z blach miedzianych z jednym końcem zawiniętym w uszko, zdobionych ornamentem repusowanych dołków lub złożone z paciorków z blachy miedzianej. Dość licznie w tym ugrupowaniu występują zawieszki binoklowate, używane zarówno jako elementy naszyjników (Grygiel 2008, 111, ryc. 95: 1, 1a; 112, ryc. 96: 1; 104, ryc. 88: 1–1b), jak i diademów (Grygiel 2008, 994, ryc. 806: 1–2; 945, ryc. 807: 1; Bednarczyk *et al.* 1980, ryc. 15).

Jednak największa ilość zawieszek binoklowatych typu Jordanów pochodzi z GJS.

Aż siedem zabytków tego typu odkryto na wspomnianym już cmentarzysku w Domaślawiu (Mozgała, Murzyński 2012, 423–424, ryc. 4: 2; Gediga 2012, 83, tabela 4, 84–85, ryc. 2, 3). W grobie 1 na stan. w Tyńcu Małym znaleziono jedną zawieszkę (Noworyta 1986, 27, ryc. 9: e; 64), a w zrujnowanym grobie z Dobkowic dwie (Lech, Noworyta 1979, 7–8, ryc. 1: b, c). Ponadto, z badań przedwojennych pochodzą dwie zawieszki z Barszowa (Seger 1936, 89, ryc. 2), siedem z cmentarzyska w Jordanowie (Seger 1906, tabl. III, ryc. 9), jedna z Przysieca (Altschesische Blätter 1928, 46) i jedna z Biskupic Podgórných (Seger 1936, 89).

Patrząc na mapę występowania zawieszek binoklowatych typu Jordanów (Ryc. 13), wyraźnie widać, że grupują się one w trzech skupiskach: na Dolnym Śląsku, na Kujawach i w Małopolsce. Przy czym najwięcej znalezisk pochodzi z Dolnego Śląska. Na południe od Karpat zawieszki binoklowate typu Jordanów wystąpiły tylko na dwóch stanowiskach: w depozycie z Hlinska w Bramie Morawskiej oraz w grobie na stan. Praga 8 – Ďáblice (Matuschik 1996, 32). Być może zatem należy brać pod uwagę możliwość ich lokalnej genezy lub co bardziej prawdopodobne, lokalnej recepcji, w ramach szerszego trendu mieszania się wpływów lendzielskich i nadcisańskich na obszarze na północ od Karpat.

W środowisku młodszych kultur naddunajskich w Kotlinie Karpackiej ozdoby szyi w formie obręczy z drutu miedzianego należą do rzadkości. Jedyny znany autorowi, masywny naszyjnik o średnicy ok. 15 cm, wystąpił w grobie 4 na cmentarzysku w Decea Mureșului w Transylwanii (Kovács 1944, ryc. 5; Lichter 2001, ryc. 132, 4). Zbliżone naszyjniki ale o zawiniętych

końcówkach, pojawiają się w kulturze bańskiej, na przykład na stanowisku Velká Lomnica na Słowacji (Novotná 1984, 9, Tafel 72A).

Zastanawiający jest fakt umieszczenia w grobie 8 aż dwóch naszyjników z zawieszkami binoklowatymi. Lokalizacja pierwszego w okolicach czaszki – na szyi kobiety jest prawidłowa. Podobnie umieszczony był egzemplarz z grobu 2. Natomiast drugi naszyjnik, odkryty na wysokości podbrzusza zmarłej budzi wiele kontrowersji, związanych z jego pierwotnym przeznaczeniem.

Robocza hipoteza zakładała, że oprócz dorosłej kobiety, w jamie pochowano dziecko płci żeńskiej. Jednak w wyniku analizy antropologicznej zachowanych szczątków kostnych nie stwierdzono obecności relikwów drugiego szkieletu (Szczepanek 2014 w druku). Być może zabytek stanowił ozdobę pasa lub włożono go luzem do grobu w celu podkreślenia wyjątkowego statusu pochowanej osoby.

3.2.3.3. Zausznica

Z grobu 8 pochodzi jednozwojowa zausznica (Ks/w/20/08) wykonana z dość cienkiego drutu miedzianego o okrągłym przekroju, z zachodzącymi na siebie ścienionymi końcówkami (Tabl. I: 10, Ryc. 10: E, 11: G). Zabytek spoczywał obok naszyjnika i kolczyka pod czaszką zmarłej (Ryc. 7: A, B).

Zausznice należą do najczęściej spotykanych ozdób w grobach KŁW.

Znamy ich 21 z 14 grobów (Zakościelna 2010, 146, tabela 38, plus egzemplarz z niepublikowanego grobu 7 z Książnic). Występują pojedynczo lub parami, jednozwojowe lub wielozwojowe (skrętki), zawsze w grobach kobiecych.

Dość duży rozmiar zabytku z grobu 8 sprawia, że trudno do niego znaleźć analogie.

W KŁW zausznice jednozwojowe w większości przypadków nie przekraczają średnicy 50 mm. Wśród publikowanych materiałów najbliższy omawianemu okazowi jest egzemplarz z grobu 2 na tym samym cmentarzysku, mający 72 mm średnicy. Oprócz tego, że jest nieco mniejszy, wykonano go z grubszego drutu. Z kolei zausznica z niepublikowanego grobu 7 ma jeszcze większą średnicę, wynoszącą 85 mm, przy grubości drutu do 4, 5 mm. Razem, trzy zabytki z książnickiej nekropoli tworzą zespół największych i najbardziej masywnych zausznic w obrębie KŁW.

W GWZ zausznice nie występują.

W GJŚ tylko w grobie 27 z Jordanowa odkryto zausznicę wykonaną z podwójnie zwiniętej taśmy miedzianej z końcówkami zawiniętymi w spirale (Seger 1906, tabl. 8: 6).

W środowisku KBK, podobnie jak w GWZ i GJŚ klasyczne zausznice w postaci zwojów drutu miedzianego nie są notowane. Natomiast, z grobów XXIV i XXV w Brześciu Kujawskim pochodzą ozdoby uszu wykonane z paciorków z miedzi (Grygiel 2008, 1875, ryc. 1458: A1). Podobną biżuterię odkryto w grobie dziecięcym w Kruszy Zamkowej (Bednarczyk *et al.* 1980, ryc. 15).

Na południe od Karpat zausznice w postaci stosunkowo niewielkich kółek lub skrętek drutu lub blaszki miedzianej największą popularnością cieszyły się na wschodnich Bałkanach. Obecne są m.in. w wielu grobach na cmen-

tarzysku Durankulak (Todorova 2002, tabl. 19, 20, 23, 45, 60, 83, 94, 119). Okrągła zausznica znaleziona została także w czwartej warstwie budowlanej późnochalkolitycznej osady na stan. Smajdovo w północno-wschodniej Bułgarii (Pernicka *et al.* 1997, 98, tab. 3: 2715).

W obrębie kultury Tiszapolgár małe kółko z drutu miedzianego odkryto pod czaszką dziecka pochowanego w pozycji skurczonej na lewym boku w grobie 2 na cmentarzysku Deszk B (Lichter 2001, 286). Z kolei, z inwentarzy grobowych grupy Ludanice znamy okrągłą zausznicę odkrytą w przytaczanym już grobie 108 z miejscowości Branč. Kółko z drutu miedzianego spoczywało na prawej skroni 5–6 letniego dziecka (Lichter 2001, 370).

3.2.3.4. Kolczyk

Bardzo interesującym znaleziskiem jest kolczyk (Ks/w/19/08) z drutu miedzianego o przekroju płasko-wypukłym, z jedną końcówką mocno pogrubioną, a drugą ścienioną (Ryc. 10: J, 11: H). Zabytek znaleziono pod czaszką, obok naszyjnika i zausznicy (Ryc. 7: A).

Kolczyk jest kolejną ozdobą, która nie ma analogii w inwentarzach kultur naddunajskich na ziemiach polskich.

Zabytki tego typu wykonane ze złota lub miedzi wystąpiły w bogatych inwentarzach grobowych kultury Varna, m.in. w grobach 1 i 18 na cmentarzysku Devnja (Todorova-Simeonowa 1971; Lichter 2001, ryc. 37: 13), nr 2, 3, 6, 15, 32, 119 na nekropoli w Varnie (Ivanow 1975; Lichter 2001, 106–107) i nr 23, 443, 455, 545, 558, 594 w Durankulak (Todorova 2002).

Kolczyki miedziane, odkryto także w grobach ciałopalnych grupy suchawskiej na cmentarzysku w Suchawie (Mareş 2002, 125, 296, tabl. 61: 6, 8).

3.2.3.5. Dwa kółka z drutu miedzianego

Omawiane artefakty mają formę kółek z drutu miedzianego o średnicy ok. 50–55 mm, z nieznacznie zachodzącymi na siebie i pogrubionymi końcówkami (Ks/w/9/08, Tab. 1: 7, Ryc. 10: F, 11: I) oraz jedną końcówką pogrubioną a drugą ścienioną (Ks/w/10/08, Tab. 1: 6, Ryc. 10: G, 11: J). Oba zabytki leżały płasko obok siebie na wysokości klatki piersiowej (Ryc. 5, 6, 7: E, 7). Egzemplarz Ks/w/9/08 posiada dodatkową aplikację w postaci okrągłej zawiniętej na drucie blaszki miedzianej.

Kółka w układzie jaki odkryto w grobie nie mają analogii. Ułożenie na wysokości klatki piersiowej może pośrednio wskazywać na używanie ich w charakterze ozdoby stroju zmarłej i wtedy musiały być do niego przyszyte. Z drugiej strony, kształt i wielkość kółek upodabnia je do zausznicy znanych np. z grobu na stan. 7 w Garbatówce Kolonii (Polańska 1999). Dlatego należy liczyć się z możliwością umieszczenia w grobie kolejnych dwóch zausznicy jako dodatkowego wyposażenia mającego za zadanie, podobnie jak drugi naszyjnik, podkreślić wyjątkowy status pochowanej kobiety. Trzecia możliwa interpretacja znaleziska zakłada, że zabytki były elementami rozbudowanej ozdoby klatki piersiowej i pierwotnie wisiały na naszyjniku lub na sznurku/rzemieniu zamocowanym na szyi. Ozdoba tego typu została wyobrażona na

figurce kobiecej z miejscowości Falkenstein-Schanzboden w Dolnej Austrii (Neugebauer, Maresch 1995).

3.2.3.6. Uwagi na temat pozycji zbioru zabytków miedzianych z nekropoli w Książnicach na tle KŁW i innych ugrupowań naddunajskich

Według danych zamieszczonych w opublikowanej w 2010 roku przez Annę Zakościelną monografii obrządku pogrzebowego KŁW, ogólna liczba artefaktów miedzianych znanych z tej kultury wynosi 40 szt., w tym aż 11 fragmentów wyrobów, których stopień zachowania nie pozwala na określenie formy (Zakościelna 2010, 146, tab. 38). Doliczając do tego ozdoby z grobu 8 oraz niepublikowane materiały z grobu 7 z Książnic i z odkrytego w 2012 roku grobu 1 na stan. 8 w Mikulinie, woj. lubelskie (uprzejma informacja Anny Zakościelnej – współautorki badań) liczba ta wzrasta do 57 zabytków. Aby podkreślić wyjątkowość inwentarza grobu 8 należy zaznaczyć, że wśród dotychczas opublikowanych materiałów KŁW najliczniejsze zbiory przedmiotów miedzianych liczyły po trzy zabytki (grób ze stan. 7 w Garbatówce Kolonii i grób 2 ze stan. 2 w Książnicach). Na tym tle grób 8 i całe cmentarzysko w Książnicach, z którego pozyskano łącznie 20 artefaktów miedzianych, zajmują szczególne miejsce. Paradoksalnie, nie zostało to odzwierciedlone w klasyfikacji bogactwa wyposażenia pochówków KŁW stworzonej przez Annę Zakościelną (Zakościelna 2010, 184). Badaczka przyznała grobowi 8 tylko 22 punkty, a wielokrotnie już przywoływanemu grobowi 2–51 punktów (na 336 możliwych) co lokuje je w grupie grobów biednych i średnio bogatych (Zakościelna 2010, 185, tab. 47, 186). Z kolei Sławomir Kadrow grób 2 porównał do pochówków kobiecych z pierwszej grupy bogactwa wg podziału Clemensa Lichtera dla kultury Bodrogheresztúr (Kadrow 2008, 89).

Na podstawie przeprowadzonej powyżej analizy można pokusić się o przedstawienie kilku generalnych uwag dotyczących biżuterii miedzianej w KŁW.

Najbardziej charakterystycznym typem ozdób są duże zausznice z pojedynczego zwoju drutu, które poza ekumeną KŁW pojawiają się sporadycznie. Obok nich najczęściej występują zausznice-skrećki oraz bransolety. Natomiast całkowicie nowymi ozdobami są odkryte na cmentarzysku w Książnicach naszyjniki w formie sztywnej obręczy z drutu miedzianego oraz kolczyki.

Bardzo trudno wyjaśnić obecność kolczyka w zespole grobowym z późnej KŁW w Małopolsce. Analogie wskazują na wschodnie Bałkany jako teren, gdzie tego typu ozdoby były popularne, głównie w V tysiącleciu BC. Zastanawia ich brak w Kotlinie Karpackiej wśród ugrupowań środkowego okresu epoki miedzi, z których KŁW czerpała najwięcej wzorców. Jeszcze bardziej tajemnicza jest kwestia pochodzenia naszyjników, które w formie jaką odkryto w Książnicach pojawiły się w Małopolsce dopiero w kulturze ceramiki sznurowej (Włodarczak 2006, tabl. XXVII: 1).

Zawieszki binoklowate typu Jordanów, kojarzone wcześniej przede wszystkim z kulturami kręgu lendzielskiego, mogą mieć bardziej uniwersalny charakter niż dotąd zakładano. Ich obecność w inwentarzach GWZ i KŁW nie

musi być traktowana jako obcy substrat, ale jako kolejny przejaw mieszania się tradycji kręgu lendzielskiego i kultur dorzecza Cisy na północ od Karpat.

Najbliższa wytwórczości miedzianej K LW jest wytwórczość G W Z. Zarówno w K LW, jak i w G W Z do wykonania ozdób używano głównie drutu miedzianego, rzadziej blachy, z której robiono przede wszystkim bransolety. W obu ugrupowaniach nie występują tak charakterystyczne dla starszego horyzontu napływu ozdób miedzianych kolie i diademy składające się z segmentów pojedynczych, często zdobionych ornamentem repusowanym elementów blaszanych. Spoglądając na lokalizację stanowisk obu kultur w zachodniej Małopolsce widać, że strefa lessów proszowicko-miechowskich stanowiła obszar, gdzie nachodziły na siebie zasięgi osadnictwa K LW i G W Z i musiało dochodzić do kontaktów obu społeczności (Nowak 2014, ryc.1 w druku). Z kolei patrząc na rozmieszczenie znalezisk przedmiotów miedzianych w obu kulturach (Ryc. 12), wydaje się, że głównym szlakiem ich rozprzestrzeniania w Małopolsce była dolina Wisły.

W chwili obecnej nierozwiązanym zagadnieniem pozostaje stosunek chronologii napływu artefaktów miedzianych w G W Z do K LW, oraz czy zabytki rejestrowane na cmentarzyskach wschodniej strefy K LW pochodzą z tego samego źródła co te z Garbu Pińczowskiego i Wyżyny Sandomierskiej.

Na wiele z tych pytań odpowiedzię mogą analizy składu chemicznego przedmiotów miedzianych z Książnic, porównane z wynikami badań artefaktów z K LW i G W Z.

Nie wykonano ich na potrzeby niniejszego artykułu, ponieważ są to analizy niszczące substancję zabytkową i nie powinno się ich robić wielokrotnie na tych samych obiektach. Zostaną one przeprowadzone i opublikowane w przygotowywanej monografii cmentarzyska K LW na stan. 2 w Książnicach.

3.3. Chronologia

Wynik datowania radiowęglowego grobu 8 (3806–3711 BC (44,1%), przy zakresie prawdopodobieństwa 62,8%), zgadza się z chronologią względną przyjętą dla całego cmentarzyska (Wilk 2004, 240–241; 2006, 259), która opiera się przede wszystkim na analogiach do niektórych zabytków miedzianych z Książnic. Topór typu Şiria wariant Asód z grobu 3 (Wilk 2004, 238, fig. 14) ma swoje odpowiedniki w kulturze Bodrogkeresztúr (Matuschik 1997, 96–97), a bransoleta z repusowanej taśmy miedzianej z grobu 2 (Wilk 2004, fig. 11: 3–5) wyglądem i techniką wykonania zbliżona jest do diademu ze skarbu w Horodnicy (Sulimirski 1961, 92, tabl. 1: 5; Dergacev 2002, 86, tabl. 65: A-294) z etapu BII kultury trypolskiej. Być może podobną ozdobę znaleziono także w grobie 33 na stan. 5 w Krakowie Nowej Hucie-Wyciążu (Kaczanowska 2009, 84).

Niestety, żaden z przedmiotów miedzianych z grobu 8 nie jest dobrym datownikiem. Najbardziej charakterystyczne zabytki, jakimi bez wątpienia są zawieszki binoklowate typu Jordanów posiadają niezbyt precyzyjną chronologię. Irenäus Matuschik określa ich występowanie w środowisku grupy jordanowsko-śląskiej, kultury brzesko-kujawskiej i Bodrogkeresztúr na przełomie V i IV tysiąclecia BC (Matuschik 1996, 8). Natomiast Ryszard Grygiel na

podstawie serii dat radiowęglowych z Osłonek i Brześcia Kujawskiego znaleziska zawieszek binoklowatych na Kujawach, sytuuje w fazie klasycznej KBK, tj. 4500–4300 BC (Grygiel 2008, 1874–1876, 1975–1977).

W schemacie chronologicznym zaproponowanym dla KLW przez Sławomira Kadrowa i Annę Zakościelną (Kadrow, Zakościelna 2000, 235; Zakościelna 2010, 28–30) cmentarzysko na stan. 2 w Książnicach mieści się w fazie III/IIIa (ok. 3800–3600 BC), odpowiadającej fazie A kultury Bodrogkeresztúr, podobnie jak nekropole w Krasnem Kolonii, na stan. 10 i 26 w Strzyżowie, na stan. 1C w Gródku nad Bugiem i część grobów z Grodziska II w Złotej. Wg ww. badaczy cechą charakterystyczną tego etapu jest zanikanie białego malowania naczyń, zmniejszenie frekwencji czarek i zwiększona ilość importowanych wyrobów miedzianych, a w sferze wierzeń pojawienie się wydzielonych, niewielkich cmentarzysk (Kadrow, Zakościelna 2000, 223, 236; Zakościelna 2006, 84–85; Zakościelna 2010, 30–31). Warto w tym miejscu dodać, iż odmienne stanowisko na temat synchronizacji KLW z ugrupowaniami zakarpackimi reprezentuje Tomasz Chmielewski, który m.in. znacznie wcześniej datuje kulturę Bodrogkeresztúr (Chmielewski 2008).

Nowym, ale jak się wydaje bardzo istotnym elementem dla właściwego ustalenia charakteru zespołów grobowych z Książnic są nawiązania do kultury Hunyadihalom-Lažnany z terenu wschodniej Słowacji i Węgier, które pojawiły się w postaci naczynia z uchami Scheibenkenkel odkrytego w 2008 roku w grobie 7. Ze względu na to, iż obiekt ten nie został jeszcze opublikowany, problem obecności cech horyzontu Hunyadihalom-Lažnany na cmentarzysku w Książnicach w niniejszym artykule zostaje tylko zasygnalizowany.

Podsumowanie

Oprócz niewątpliwych walorów poznawczych dotyczących sfery kultury materialnej, grób 8 stanowi doskonały przykład przemian zachodzących w strukturze społecznej młodszych kultur naddunajskich. W odniesieniu do omawianego okresu znane i szeroko komentowane były zjawiska wyodrębnienia się cmentarzysk lokalizowanych poza osadami (Kadrow 2008, 86 i tam dalsza literatura) oraz dymorfizmu płciowego, przejawiającego się w odmiennym układaniu i orientowaniu szkieletów oraz aranżowaniu grobów męskich i kobiecych (Lichter 2001, 276–280, 322–323; Kadrow 2008; Zakościelna 2010, 223–224, 227–228; Kadrow 2011). Najbogatsze dary grobowe, w tym prestiżowe obiekty uzbrojenia (topory, siekiery, sztylety miedziane, topory rogowe, sztylety kościane i długie wióry krzemienne), a nierzadko również biżuteria, zarezerwowane były dla mężczyzn (Lichter 2001, 291; Zakościelna 2010, 229, 231). Zjawisko występowania bogatych grobów kobiecych dobrze widoczne jest w kulturze Varna w bułgarskiej Dobrudży. Z cmentarzyska Durankulak znamy kilka szczególnie wybijających się pod tym względem pochówków np. groby 224, 245 i 447 zawierające ozdoby z muszli spondylusa (naszyjniki, bransolety i zawieszki) oraz zausznicze i bransolety miedziane (Todorova 2002, tabl. 20, 23, 69).

Podobnie w kulturze Tiszapolgár, w niektórych grobach odkryto liczne ozdoby miedziane oraz wykonane z muszli, np. pasy biodrowe (Lichter 2001, 291–292, ryc. 129; Zakościelna 2010, 229–230). Trend ten nasila się w kulturze Bodrogkeresztúr, gdzie w inwentarzach najbogatszych pochówków kobiecych, obok biżuterii miedzianej i pasów biodrowych, pojawiają się przedmioty ze złota (Lichter 2001, 344–345).

Analizowany pochówek wprowadza w tej kwestii nowe perspektywy badawcze dla obszaru Małopolski. Pokazuje bowiem, że w późnej fazie KŁW, kiedy zaczyna się proces wykształcania elity kontrolującej wymianę handlową i dystrybucję przedmiotów prestiżu (Zakościelna 2008, 544; 2010, 231) było również miejsce dla posiadających wysoki status społeczny kobiet. Taką tendencję sugerował już odkryty w 2002 roku pochówek dziecka (dziewczynki) z grobu 2 na stan. 2 w Książnicach, wyposażony w okazały zestaw biżuterii miedzianej oraz naczyń i liczne wyroby krzemienne (Wilk 2004, 227–229). Do tej wąskiej grupy należy zaliczyć także grób 390 na stan. Grodzisko I w Złotej, zaopatrzony w biżuterię z muszli małża *Glycymeris*, małża *Veneridae* ślimaka *Naticide*, ślimaka *Cerithium* oraz zausznice miedziane (Sałacińska, Zakościelna 2007, 452, tabl. LXXIII).

Do pochówków kobiecych znamionujących opisane wyżej przemiany społeczne w obrębie KBK należą m.in. groby XIII i LIV z Osłonek zawierające unikalne zestawy biżuterii miedzianej (Grygiel 2008, tabl. CCXXXII, ryc. 1458) oraz pochówki wyposażone w pasy biodrowe z paciorków z muszli i ornamentowane naramienniki z kości, które odkryto w Kruszy Zamkowej (Czerniak 1980, ryc. 40, 45), Osłonkach, Brześciu Kujawskim (Grygiel 2008, tabela CCXXXVII, ryc. 1450, 1451) i Biskupinie (Maciejewski *et al.* 1954, 69, ryc. 1–4, 76–77).

Prowadzone przez ostatnie kilkanaście lat systematyczne badania wykopaliskowe przy inwestycjach drogowych na Dolnym Śląsku, doprowadziły do odkrycia dwóch cmentarzysk o zbliżonej do Książnic charakterystyce. Mam na myśli nekropole grupy jordanowsko-śląskiej na stan. 10/11/12 w Domasławiu, woj. dolnośląskie (Gediga 2012; Mozgała, Murzyński 2012) oraz na stan. Ślęza 10, woj. dolnośląskie (Bronowicki *et al.* 2001).

Na stan. 10/11/12 w Domasławiu odkryto 25 grobów tworzących wydzielone cmentarzysko, natomiast na stan. Ślęza 10 przebadano 9 (13) grobów zgrupowanych w obrębie osady. Szczególnie interesujące jest cmentarzysko w Domasławiu. Nie tylko ze względu na to, iż jest jak na razie jedynym niezależnym od osady cmentarzyskiem w GJŚ, ale również z powodu odkrycia bardzo dużej ilości przedmiotów miedzianych (kolii z prostokątnych zawieszek z zawiniętym jednym końcem, zawieszek binoklowatych, paciorków, bransolet, pierścionków oraz siekier; Gediga 2012, tab. 4). Niestety, nie zostały jeszcze opublikowane wyniki analiz antropologicznych szkieletów z tego stanowiska i nie można ich porównać z danymi uzyskanymi dla Książnic.

Obecność zaopatrzonych w przedmioty prestiżu grobów dorosłych kobiet oraz dzieci płci żeńskiej, w środowisku młodszych kultur naddunajskich na północ od Karpat, potwierdza tezę o wyjątkowej pozycji społecznej niektórych

kobiet, uzyskiwanej jak się przypuszcza w drodze dziedziczenia (Zakościelna 2010, 231) oraz poprzez innego rodzaju związki społeczne np. małżeństwo.

Nekropola KŁW na stan 2 w Książnicach na tle zwyczajów pogrzebowych panujących w Europie Środkowej na początku IV tysiąclecia BC wyróżnia się obecnością dwóch oddalonych od siebie o kilkanaście metrów pól grzebalnych. Wschodnie pole, gdzie jak się wydaje chowano przedstawicieli miejscowej elity, założono na planie regularnego prostokąta wydłużonego po osi północ-południe, zbudowanego z dwóch równoległych linii grobów. Wschodnia – żeńska, zawierała pochówek dorosłej kobiety i dwojga dzieci płci żeńskiej. Zachodnia – męska, zawierała dwa groby dorosłych mężczyzn, prawdopodobny pochówek mężczyzny (identyfikacja na podstawie ułożenia relikwów kości długich na prawym boku) oraz cenotaf (Ryc. 2). Wewnątrz tego układu znajdował się grób częściowy z toporem typu *Şiria* (Wilk 2004, 259).

O zachodnim polu grzebalnym, pomimo że nie zostało jeszcze w całości przebadane, można z całą pewnością powiedzieć, że nie jest tak uporządkowane i zawiera uboższe pochówki. Na osiem grobów, tylko w jednym stwierdzono ślady tlenków miedzi na kości łokciowej. W pozostałych przypadkach w inwentarzach dominowały naczynia oraz wyroby krzemienne.

Podziękowania

Dla Anny Zakościelnej za określenie materiałów krzemiennych i udostępnienie informacji dotyczących niepublikowanych badań w Mikulinie. Dla Anity Szczepanek za opracowanie ludzkich szczątków kostnych i Danuty Makowicz-Poliszot za opracowanie zwierzęcych szczątków kostnych. Dla Marcina M. Przybyły za udostępnienie niepublikowanych wyników badań stanowiska 24 w Proszowicach.

Pragnę także gorąco podziękować osobom, które w sierpniu 2008 roku uczestniczyły w eksploracji tego niezwykłego grobu: Kasi Górskiej, Kasi Wołak, Kasi Jeleń, Aleksandrze Baran oraz Michałowi Motarskiemu, Piotrowi Łukaszewi i Arkowi Wrębniaowski.

